

2005 чылдың бирги чартында "Шын" солунга чагыдылга эгелээн!

Бирги чартык чылда чагыдылганың өртээ:

Хууда чагыдыкчыларга — 264 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 126 рубль,
почта чедирилгези — 138 рубль.

пенсионерлерге чиигелделиг —
230 рубль;

Организацияларга — 300 рубль.

3 айда хууда чагыдыкчыларга —
132 рубль.

пенсионерлерге — 115.

ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден эгелеп чагыдып ап болур.



ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 156 (16929)

2004 чылдың
НОВАБЬ 23,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:

график ерталар — 21.00,
херек кырында — 18.15.
Садар өртээ 3 рубль.

Сибирь федералдыг округта Россия Федерациязының Президентизиниң Бүрүн эргелиг төлээлекчизи А.В.Квашнин ноябрь 18-19 хүннеринде Тывага ажил-албанының айы-биле чораан.

КОЛ АЙТЫРЫГ— СОЛУНГАЛАРНЫ КҮҮСЕДИРИ

Анатолий Васильевич Квашнин ноябрь 18-те кежээ орай ужуп келген дораан-на Кызылдың Паротурбинная кудумчунда өрттенген чуртталга бажыңының орнунга четкеш, бодунуң качыгдалын илередип, венoкту аңаа салган. Ооң соонда

хоочуннар бажыңында түр чурттап турар өрт айыылындан когарааннар-биле ужурашкан. Бүрүн эргелиг төлээлекчи хай-халапка таварышканнарга кандыг деткимче, дуза чедирериниң айтырыгларын орта чугаалашкан.

ИЙИ ХУРАЛДЫ ЭРТТИРГЕН

Дүүн Тыва Республиканың Чазааның Даргазы ийи хуралды эрттирген. Бирги хуралга хамаатыларның яңзы-бүрү кезектеринге шалың төлевириниң болгаш уруглар пособиелерин төлөп турарының байдалын, а ол ышкаш 2004 чылдың база 2004 чылдың декабрь айның бюджет күүселдезиниң дугайында айтырыгны чугаалашкан. Тываның Чазааның ээлчеглиг хуралына 2005 чылдың бюджетиниң кол көргүзүглерин кириерин Шериг-оол Ооржак Саң-хөө яамызынга дааскан.

Ол ышкаш Чазак Даргазы Кызыл хоорай чурттуг диш эмчизи Э.Э.Хомушкуга хамаарыштыр Чадаана хоорайда кожуунуң төп эмнелгезиниң кезер эмчи салбырының эмчилериниң харысалга чок чоруунуң дугайын республиканың кадык камгалал, ИХЯ удуртукчулары киришкен хуралды эрттирген. Э.Э.Хомушкунуң балыгланганының чылдагаанын болгаш эмчилерниң багай ажилын ыяк истеп-хынаарын Шериг-оол Ооржак истелге органның дааскан. Эмчилерниң багай ажилының дугайында хомудалдар аңаа чондан эвээш эвес кээп турарын республика Баштыңы сагындырган.

Кажан? Кажан? Чүү? Сонуургаптаалынар

**"Көрүкчүм сээ
мөгейбишаан..."**

"Көрүкчүм сээ мөгейбишаан, хөңнүм ырын, рольдарымны бараалгаттым" деп концертин юбилейин демдегеп турар ТР-ниң алдарлыг артисти Анзат Куулар ноябрь 19-та найысылалдың чурттакчыларына болгаш аалчыларына бараалгаткан. Мугур харлаанын база чогаадыкчы ажилының 30 чыл оюн артист күш-ажылчы чединкиннер-биле уткааны ол. Тыва Республиканың Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызының мурнундан хүндүлүг бижикти сайыттың хүлээлгезин күүседип турар Елена Кара-Сал тывыскан. Оон аңгыда Россияның Театр ажилдакчыларының чөвүлелиниң даргазы Россияның Улустуң артисти Александр Калыгинниң ат салганы хүндүлүг бижин чөвүлелдин Тывада салбырының даргазының оралакчызы Галина Мунзук тывыскан. Солун программалыг концертти — ырыларны, аңгы-аңгы шиелдерден көргүзүглерни Анзат Шожал-Доржуевна чыылган чонунга бараалгаткан.

"Уян чүрээм судалы"

Ноябрьның 21-де хөгжүм-шии театрына "Уян чүрээм судалы" деп концертин Альберт Хомушкунуң чонунга бараалгаткан. Чаңгыс-курсчулары — гнесинчилер, "Азас" дуэди, театрының болгаш филармонияның артистери концертке киришкен. Ыраажы, композитор, режиссер кайгамчык салым-чаяанныг артистиң бо концерти канчаар-даа аажок солун болгаш көрүкчүлөр зал сыңмас болган. Талантылыг артистиң эш-өөрү, төрелдеринден белек-селек-даа эмгежок. Альберт Хомушкуга Тываның Ком-

позиторлар эвилелиниң даргазы К.О.Ооржак эвилелдин кежигүнүнүн биледин байырлыг байдалга тывыскан. Ооң аңгыда ТР-ниң Культура болгаш националдар херектериниң талазы-биле яамызының хүндүлүг бижин база тывыскан.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.
**Он айның
түңнелдерин
чугаалашкан**

Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый яамызының хөй кижжи киржикчилиг хуралы эрткен неделяда болуп эрткен. Аңаа яамының харысалгалыг ажилдакчыларындан аңгыда, кожууннарның көдээ ажил-агый эргелелдериниң начальниктери база киришкен. Хуралга бо чылгы күскү хову ажилдарының, кыштаглаашкына база мал эдержилгезинге күрүне ажил-агыйларының белеткелиниң, ол ышкаш республиканың аш-чем болгаш болбаазырадылга үлетпүрүнүн бүдүрүлгелериниң эрткен 10 айда ажилының түңнелдерин чугаалашкан. Бо айтырыглар талазы-биле дыңнадыгларны көдээ ажил-агый сайыдының оралакчылары болгаш кожууннарда эргелелдериниң начальниктери, агрономнар болгаш зоотехниктер кылганнар. Хуралга күрүнениң "Тыва өлүк", "Тыва балык ажил-агый", "Дус-Даг" унитарлыг бүдүрүлгелери-биле чарган керээлериң күүселдезин болгаш көдээ ажил-агый объектилеринде терроризмге удур белеткел ажилдарының чорудулгезин база чугаалашкан.

Хуралды Тыва Республиканың көдээ ажил-агый сайыды Николай Алдачи башкарып эрттирген. Хөй кижжи киржикчилиг хуралдан материалды солунуң дараазында номеринден номчуур силер. **Бистиң корр.**



А.В.Квашнинниң журналистерниң айтырыгларына харыылап турары

Ноябрь 19-туң хүнүнде А.В.Квашнин "Каа-Хем" хөмүр-даш уургайына, Кызылдың ЧЭТ-ке, кондитер фабриказына, Сукпак сумузунга чедип, оларның ажил-ижи, амыдырал-чуртталгазы-биле танышкан. Федералдыг округта Бүрүн эргелиг төлээлекчи кышка белеткелди, РФ-тиң Президентизи В.В.Путинниң чурттуң мурнунда салган сорулгаларын, ылаңгыя терроризмге удур демиселди күштелдирер талазы-биле айтырыгларже кол кичээнгейни угландырган.

Сибирь федералдыг округтун администрациязының А.В.Квашнинни үдеп чоруур харысалгалыг ажилдакчылары-биле ТР-ниң

Чазак кежигүннериниң, Улуг Хуралдың депутаттарының, республиканың коммунал ажил-агый ажилдакчыларының хуралын Бүрүн эргелиг төлээлекчи эрттирген. Республиканың социал-экономика хөгжүлдезиниң байдалының, чурттакчы чоннуң амыдыралын экижидер дээш чорудуп турар ажил-херектерниң, кышка белеткелдин, моон сонгаар кандыг айтырыгларны шиитпирлээриниң дугайында чугаа хуралга болган. Кол-ла кичээнгейни Президентиниң чурттуң социал экономиказын хөгжүдөр, камгаланыр күчүзүн бажылаар, айыыл чок чоруун хандыраар, чурттакчы чоннуң амыдырал-чуртталгазын экижидер талазы-биле салган сорулгаларын боттандыраар дээш ажил-херекти эки организастаарынче угландырган.

А.В.Квашнин хуралга чүве

чугаалааш, Тывага келгеш, ийи хонук иштинде ооң ажил-ижин, амыдыралын танышканы ажыктыг, өөредиглиг болганын айтыкан. Тыва Республиканың социал экономиказының хөгжүлдезиниң ам-даа кошкаан, ортумак сайгарлыкчы чорук оожум сайзырап турарын демдеглээн. Тываның социал экономиказын хөгжүдериңге ажыктыг, ооң байдалына тааржыр төлевилелдерни ажилдап кылырынга дузалажыр тускай эртемниглерни чорударын ол аазаан. Одалга-энергетика комплекзиниң кышка белеткелинде элээн берге айтырыглар, маргылдаалар барын Бүрүн эргелиг төлээлекчи айтыкаш, аңаа юридиктиг дыл-биле чогуур сайгарылганы кылырын, түңнелди үндүрерин А.Суриковка дааскан.

(Уланчызы 2-ги арында).

КОЛ АЙТЫРЫГ — СОРУЛГАЛАРНЫ КҮҮСЕДИРИ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында)

А.В.Квашнинге республиканың массалыг информация чепсектеринин журналистери ужурашкан, ооң ажыл-албан кылып чораанының түнелдеринге хамаарышкан айтырыгларны салган.

Анатолий Васильевич баштай хуралга кандыг айтырыгларны чугаалашканын журналисттерге таныштырган. Тыва Республиканың социал экономиказының хөгжүлдезинин байдалын, ону хөгжүлдеринин оруктарын, эрге-чагырганың чаңгыс аай системанын тургузарын, федералдыг болгаш тус чер эрге-чагырга органдарының аразында бүрүн эргелерин аңгылаарының болгаш өске-даа айтырыглар талазы-биле чугааны кылганын ол тайылбыр-

лаан. Эң кудуку эрге-чагырга органы болур Сукпак сумузунга азы чурттакчылыг суурга ол баргаш, ажыл-ижинин, амыдырал-чуртталгазының, социал-экономиктиг хөгжүлдезинин байдалы-биле танышканын, оларның бодалдарын, күзелдерин, санал-оналдарын дыңнаанын Анатолий Васильевич журналисттерге дыңнаткан. Чурттакчылыг суур дээрге Тываның болгаш Россияның үндезини дээрзин ол айтыпкан, ындыг болганда оларның социал экономиказын хөгжүлдеринче, чонунуң амыдыралын экижидеринче доктаамал сагыш салыры чугула болуп турарын чугаалаан.

Республиканың одалга-энергетика комплекзинин ажилында чамдык бергелер таваржып турар

болгай, ону чогуумчудар талазы-биле кандыг сорулгалар салдынганын А.В.Квашнинден айтырган.

Республиканың одалга-энергетика комплекзинин айтырыгларын шийтпирлээринче Чазак чогуур кичээнгейни салып турар-даа болза, кылыр ужуруг ажылдар ам-даа барын ол айтыпкан. Стратегтиг чугула бүдүрүлгө—ЧЭТ-ти дыка хөй чылдарда септевен, күчүзү че-дишпес, мону кылыры негеттинип турар. Чылыг энергиязы бүдүрүп турарлар биле хереглекчилеринин аразында маргылдаалыг айтырыглар бар болуп артпашаан, ону чогуумчалыг шийтпирлээр херек. Энергетиктерин хереглээр хөмүр-даш четкеш, артарын хөмүр-даш уургайынга баргаш, бүзүрөп көргенин Бүрүн эргелиг

төлээлекчи чугаалаан. Тываның эки шынарлыг хөмүр-дажы бодунуң иштики херегелеринден артар, ону Россияже-даа, даштыкы чурттарже-даа үндүр сөөртүп, сайгарып болур курлавыр барын журналисттерге дыңнаткан.

Сибирь федералдыг округ биле Россия Федерациязының Саң-хөө яамызының аразында кады ажылдажылга кандыг болуп турарын сонургап айтырган.

РФ-тиң Саң-хөө яамызының сайыды А.Кудрин, ооң хары-салгалыг ажылдакчылары-биле Сибирь федералдыг округтуң аразында харылзаа эки, кады ажылдажылга чогуумчалыг болуп турар деп, Анатолий Васильевич харылаан. Ынчангаш саң-хөө айтырыглары кандыг-даа моон-дак чок шийтпирлеттинип келген.

Ооң чижээнге Тываны кириген. Ноябрь 18-те Тыва Республиканың саң-хөө сайыды Р.С.Баян Россияның саң-хөө яамызынга баргаш, сайыт А.Кудринниң айтышыкы-биле Тываның саң-хөө айтырыгларын чогуумчалыг шийтпирледиң алган. Республиканың одалга-энергетика херегелеринге чарыг-даарынга 60 миллион рубльди тускайлап берген. Моон алырга төп-биле харылзаавыс, кады ажылдажылгавыс чүгээр деп, түнелдинде ол чугаалаан.

Айтырыгларга харыларны бергени дээш Анатолий Васильевичке журналисттер өөрүп четтиргенин илереткен.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Василий БАЛЧЫЙ-ООЛДУҢ
тырттырган чуруу.

ӨӨРҮП ЧЕТТИРИИШКИН

Мээң 60 харлааным болгаш чогаал ажилын кылып эгелээминден бээр 40 чылы-биле холбаштыр чымчак байыр чедиришкенин өргүп сунганы дээш Тываның Чазанга, Улуг Хуралдың ийи палатазынга, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл, Улуг-Хем кожуун болгаш Кызыл хоорай чагыргаларына, Культура болгаш националдар херектеринин талазы-биле, Өөредилге яамыларына, ТГШИ-ниң чогаал секторунун эртемденеринге, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистеринге, ТКУ-нун филология факультетинин башкыларына болгаш студенти-

леринге, парлалга болгаш информация чепсектеринге, Кызылдың школаларына, хөй санныг номчукчуларымга, чонумга өөрүп четтиргенимни илереттим.

Юбилейлиг чылымда дөрт номум Кызылга, Москвага үнүледи. Мээң чогаалдарымны номнар кылдыр үндүреринге боттарының ачы-буянын көргүскени дээш Күрүне Думазының депутаты Чылгычы Ондарга, Культура болгаш националдар херектеринин талазы-биле база Ниити болгаш профессионал өөредилге яамыларына, Тываның ном үндүрер черинге, республика типогра-

фиязынга күдүк базап, сеткилчүрээмниң арындан мөгөйдим. Ол ышкаш "Шын" солунун редакциязынга мээң чогаалдыкчы ажыл-чорудулгам дугайында үнелелдерни солунга улай-улай парлааны дээш өөрүшкүм, четтиргенимни сөглөс аргам чок-тур.

Мээң хууда байырлалымны бодунуу кылдыр хүлээп көрүп, менээ бодунуң бедик хүндүткелин, чырык, чылыг сеткилинден көргүскен буяныг, биче сеткилдиг төрүн чонумга бүгү-ле кежиктерни күзедим.

Хүндүткел-биле,
Александр ДАРЖАЙ.

КАРАК КЫЗЫЛ АЖЫЛ АЧЫЗЫНДА

• Бай-Дагның ийи арады •

Шаг-шаанда тыва кижилер Иркут хем, Байкал чоогу ынчаар, а мурнуу талага Моолда Кегей сынының ары талазындан бээр чурттап чораанын төөгү херечилеп турар. Бо бижимелдин маадырлары чогуум-на ол соңгу болгаш мурнуу чүктерге ажып-төрүп чораан өгбелеринин каш-каш салгал ажылдыр келген төлээлери болур. Иргит Араптанович Мижит-оол биле Алдын-оол Соянович Соян — Эрзинниң Бай-Даг сумузунуң хамаатылары. Хар-назыны, аажы-чаңы ылгалдыг, ынчалзак оларда дөмейлешкек чүвези бар, ол дээрге ажыл дээнде кызылы, кызымаа, тутканын эчизинге чедирбээнде, ара доктаавазы-дыр.

Тракторист — хойжу арат

Кысказы-биле чугаалаар болза Алдын-оолдун күш-ажылчы оруу ындыг. Бай-Даг школазынга өөренип чорда, ооң башкыларының бирээзи И.Мижидол (документ езугаар ындыг) турган. Балгазынын механизация училищезин доозуп алгаш, "Чаа-Орук" совхозунга ажилдай берген. Чүңү кылбас дээр боор: чер чарар, дүжүт ажаар, тайгадан ыяш сөөртүр... "Үш чыл хире ынчаар ажылдап чоруп турумда, будум аарыыр апарган. Эмчилер ажилымны солурун сүмелзэн" деп, ол ам чугаалап орат.

Чер-чуртунуң Маруся дээр кызы-биле өгленип алган Соян инек кадара берген. Ынчалза-даа бир катап ооң амыдыралына эргилделиг деп болгу дег болушкун болган.

Тес-Хемнин ол чарында ам улус шуут-ла Кудук деп адаар апарган чер бар. Ынчан бир-ле катап аңаа адын тудуп аар дээш чеде бээрге, каш кижиле кудук мотору-биле үрелдешкен турган.

— Экизин көрөм, эш мехен, келгениң эки-ле болду — деп, колхоз даргазы Соян Төмүрович Амырбит өөрзэн. — Сен-не шыдаар боор сен, бо моторну ажилдадып көр, тракторист кижиле. Даштыкы чүве-дир ийин.

Ол-бо көрүп, өйлеп-таарыш-

тырып тургаш, "эш мехен" ону ажилдадыпкан. Чехословак мотор аяныны дегет хөөмейлзэн, суг шаагайны берген.

— Ол-ла болгай — деп, дарга чугаалааш, хеп-хенертен болган шийтпирин үндүрө каапкан. — Инээни даарта-ла ферма эргелекчи Сури Маскырга дужаап берипкеш, бээр көжүп кел, хөй хүлээп аар сен, бо кудукту ажилдадыр сен!

Бүгү назынында "ынакшылы болгаш човулаңы" болган хөй ажилынче киргеш, ооң кадында он үш чыл бригадирлээш, бүгү Тывага билдингир кижиле апарган. Аптарында камныг шыгжап чорууру Күш-ажылдың Кызыл тук орденнери (ийи) — ооң кызымак ажилының үнелели. Ол "ХХ чылдың шылгаңгай кижилери" деп Күрүне номунда база кирген. Ында ооң 1974 чылда ССРЭ-ниң Дээди Советинин депутатынга сонгуктанын база айтыпкан.

Амгы ажыл-амыдыралының эгезин Алдын-оол Соянович мынчаар тайылбырлаар болду:

— Президент Б.Ельцинниң ат салганы тараачын (фермер) ажыл-агыйлар дугайында доктаал үнүп келгенде, совхозка партком секретарьлап турган Бумбайга Баадыр эжим-биле иелээ ынчаар ажилдап кириптер деп шийтпирледи. Директор Хорлуу Дамба кандыг-даа айтырыг чокка бисти деткээн. Ол боду

база сөөлүндө араттай берген болду ийин.

Олар кожуунда бир дугаар билдиришкенин берген улус болганнар-дыр. Күүсом даргазы Киисин Мон база оларны хөй-аът кириген. Документилерни белеткеп, банкыга агар сан ажыдып эгелзэннер. Кайы шагда тыва кижинин сөөлүгү каш он чылдарда уттундуруп бар чыткан арат ажил-агыйы Эрзинге ынчаар ужукталып келген-дир.

— 40 муңнун чээлизи алгаш (ынчан ол үнелиг акша чүве), совхозтан ийи чүс хөй, бир трактор садып алдым — дээш, кижим каттыра-дыр. — Артканын дедир дужаапкан мен, коротканым ол: ынча акшаны кайын чандырып шыдаар мен деп. КамАЗ-даа садып ап болур турган чүве-дир ийин.

Садып алган хойларын бодунуң кады алган, олары чоорту өссе-өссе, беш чүс-алды чүс баш чеде бергенде ("күш четтирбестээн" дей-дир), совхоз малын дужаап берипкен. Ам хөй кажыл деп арай тыртым айтырым (ону ол чугаалаайн-даа баар эргелиг болгай) колдуу хары чок арты ышкаш. "Чеди-сес чүс-даа чеде бээр, мал өзүп-ле турар боор чүведир, а совхозтарның малы канчап когу үстүп каар чүвел, ону кайгаар кижиле-дир мен" — деп орду. Ынчан-

(Уланчызы 5-ки арында)

Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелер кирир талазы-биле парламент комиссиязын тургузар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ УЛУГ ХУРАЛЫНЫҢ ХОЙЛУЖУДУЛГА ПАЛАТАЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хойлужудулга палатазының доктаадыры болза:

1. "Россия Федерациязының субъектилеринин күрүнэ эрге-чагыргазының хойлужудулга (төлээлекчи) болгаш күүсекчи органдарын организастаарының ниити принциптеринин дугайында" (дараазындагы өскерилгелери болгаш немелделери-биле кады) 1999 чылдың октябрь 6-да № 184, "Россия Федерациязында тус чер бот-башкарнылганын организастаарының ниити принциптеринин дугайында" 2003 чылдың октябрь 6-да № 131, "Россия Федерациязының субъектилеринин күрүнэ эрге-чагыргазының хойлужудулга (төлээлекчи) болгаш күүсекчи органдарын организастаарының ниити принциптеринин дугайында" база "Россия Федерациязында тус чер бот-башкарнылганын организастаарының ниити принциптеринин дугайында" Федералдыг хойлужу өскерилгелер болгаш немелделер кирир дугайында" Федералдыг хойлужу хүлээп алганы-биле холбаштыр Россия Федерациязының чамдык хойлужудулга актыларын күжүн чидирген деп санаар дугайында" 2004 чылдың август 22 № 122 федералдыг хойлуларына Тываның Конституциязын дүүштүрүп кирир талазы-биле парламент комиссиязын тургузар.

2. Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелер кирир талазы-биле парламент комиссиязының тускай составын бадылаар:

Парламент комиссиязының даргазы:

В.Г.Вальков — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хойлужудулга палатазының Даргазының оралакчызы, Сарыг-Септин № 17 соңгулда округундан депутат.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хойлужудулга палатазының Даргазы В.ОЮН.
Кызыл хоорай.
2004 чылдың ноябрь 10, № 936.

Парламент комиссиязының даргазының оралакчылары:

Б.Б.Монгуш — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хойлужудулга палатазының Хойлужудулга болгаш конституция эрге-хоойлу политиказының талазы-биле комитетинин даргазы.

А.П.Дамба-Хуурак — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хойлужудулга палатазының Күрүнэ тудуунун, тус чер бот-башкарнылганының болгаш регионалдар аразының харылзааларының талазы-биле комитетинин даргазы, Эрзинниң № 32 соңгулда округундан депутат.

Парламент комиссиязының кежигүннери:

З.Н.Сат — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хойлужудулга палатазының Кадык камгалал, социал камгалал, күш-культура болгаш спорт талазы-биле комитетинин даргазының оралакчызы, Кызыл хоорайның Центральный № 6 соңгулда округундан депутат.

К.А.Бичелдей — Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хойлужудулга палатазының Хойлужудулга болгаш конституция-эрге-хоойлу политиказының талазы-биле комитетинин кежигүнү, Улуг-Хемниң № 29 Сельский соңгулда округундан депутат.

3. Тыва Республиканың Конституциязынга өскерилгелер кирир талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хойлужудулга палатазының парламент комиссиязының дугайында Дүрүмнүн төлөвилелин белеткээр болгаш бадыладыры-биле кирир парламент комиссиязының даргазы В.Г.Вальковка дагзыр.

4. Бо доктаалды массалыг информация чепсектеринге парлаар.

5. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг болуп эгелээр.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

“Дарыглары вакцина-биле баш бурунгаар эмнээриниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузун күш чок болган деп санаарының дугайында

*Хоойлужудулга палатазы 2004 чылдың октябрь 13-те хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2004 чылдың ноябрь 4-те чүүлдүт деп көргөн*

1 чүүл. “Аарыглары вакцина-биле баш бурунгаар эмнээриниң дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириер дугайында” 2003 чылдың декабрь 31-де № 523 УХ-1 Тыва Республиканың Хоойлузун («Тувинская правда», 2004, январь 22) күш чок деп санаар.

“Тыва Республикага чурттаар оран-сава талазы-биле ипотекалыг чээлини сайзырадыр дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунун 12 чүүлүнге өскерилгелер кириер дугайында

*Хоойлужудулга палатазы 2004 чылдың октябрь 13 хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2004 чылдың ноябрь 4-те чүүлдүт деп көргөн*

1 чүүл. “Тыва Республикага чурттаар оран-сава талазы-биле ипотекалыг чээлини сайзырадыр дугайында” 2004 чылдың июнь 3-те № 631 УХ-1 Тыва Республиканың Хоойлузунун («Тувинская правда», 2004, июнь 16) 12 чүүлүнге дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 2-ги пунктуда “Тыва Республиканың” деп сөстөрни “муниципалитет тургузуунун” деп сөстөр-биле солуур;

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

*Кызыл хоорай
№ 878*

2004 чылдың ноябрь 9.

2) 7-ги пунктуда “Тыва Республиканың” деп сөстөрни “муниципалитет тургузуунун” деп сөстөр-биле солуур.

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

*Кызыл хоорай
№ 865*

2004 чылдың ноябрь 8.

“Эвээш санныг үндезин чон тожу-тываларының төрөл бөлүк общиналарының дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунун 17 чүүлүнге өскерилгелер кириер дугайында

*Хоойлужудулга палатазы 2004 чылдың октябрь 13-те хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2004 чылдың ноябрь 4-те чүүлдүт деп көргөн*

1 чүүл. “Эвээш санныг үндезин чон тожу-тываларының төрөл бөлүк общиналарының дугайында” 2004 чылдың июль 6-да № 802 УХ-1 Тыва Республиканың Хоойлузунун 17 чүүлүнде “тус чер бот-башкарылга органнары-биле азы” деп сөстөрни ап кааптар.

“Чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни бойдус база техногенниг янзылыг онза байдалдардан камгалаар дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунун 1 чүүлүнге өскерилге кириер дугайында

*Хоойлужудулга палатазы 2004 чылдың октябрь 13-те хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2004 чылдың ноябрь 9-та чүүлдүт деп көргөн*

“Чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни бойдус база техногенниг янзылыг онза байдалдардан камгалаарының дугайында” Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында 2004 чылдың июль 12-де № 653 УХ-1 Тыва Республиканың Хоойлузунун («Тувинская правда», 2004, июль 27) 1 чүүлүнүн 5-ки пунктунун дараазында эдилгелер-биле бижир:

“5) 8-ки чүүлүн “а” дугаар пунктунун дараазында эдилгелер-биле бижир:

2 чүүл. Бо Хоойлу албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

*Кызыл хоорай
№ 874*

2004 чылдың ноябрь 8.

“а) Чурттакчы чонну болгаш девискээрлерни онза айыылдыг байдалдардан камгалаарының талазы-биле кол-кол угланышкыннары Россия Федерациязының Конституциязынга дүүштүр тодарып тургузар;”

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

*Кызыл хоорай
№ 868 УХ-1*

2004 чылдың ноябрь 12.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тудугга ажылдар күүседир, ачы-дуза чедирер чагыглар кириер талазы-биле конкурс комиссиязының хуралының 2004 чылдың октябрь 21-де № 20 протоколун бадылаар дугайында

2004 чылдың ноябрь 10 № 1008 Кызыл хоорай

“Тыва Республикага тудугга ажылдар күүседир, ачы-дуза чедирер чагыглар кириер чурумунун дугайында Дүрүмнү, тудугга ажылдар күүседир, ачы-дуза чедирер чагыглар кириер комиссияның болгаш оон составының дугайында Дүрүмнү бадылаар дугайында” Тыва Республиканың Чазааның 2003 чылдың май 8-те доктаалына дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тудугга ажылдар күүседир, ачы-дуза чедирер чагыглар

кириер талазы-биле конкурс комиссиязының хуралының 2004 чылдың октябрь 21-де № 20 протоколун бадылаар.

2. Бо доктаалды “Шын” болгаш “Тувинская правда” солуннарга парлаар.

3. Бо доктаалдың күүселдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Тудуг яамызынга дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

“Чылдың эң эки башкызы”, “Школа назыны четпээн уругларның өөредилге албан черлериниң чылдың эң эки кижизидикчизи”, “Чылдың эң эки идепкейлиг школазы” деп республика конкурстарының түңнелдериниң дугайында

2004 чылдың ноябрь 10 № 1003 Кызыл хоорай

“Чылдың эң эки башкызы”, “Школа назыны четпээн уругларның өөредилге албан черлериниң чылдың эң эки кижизидикчизи”, “Чылдың эң эки хөй-ниити идепкейлиг школазы” деп республика конкурстарының дугайында” Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың март 31-де № 323 доктаалын күүседир-биле база Россия Федерациязының составына Тыва Республиканың бактаап киргениниң 60 чылын, Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылын байырлаарына холбаштыр республиканың эң эки башкыларын болгаш хөй-ниити идепкейлиг педагогика коллективтерин шаңнап-мактаар сорулга-биле “Чылдың эң эки башкызы”, “Школа назыны четпээн уругларның өөредилге албан черлериниң эң эки кижизидикчизи”, “Чылдың эң эки хөй-ниити идепкейлиг школазы” деп республика конкурстарын эрттирген.

Конкурстарга республиканың 10 өөредилге албан черлери, 28 педагог, оон иштинде 23 башкы, 5 кижизидикчи киришкен. Тиилекчилер болза: республиканың

өскүс болгаш ада-иезиниң ажаал-тежээли чок уругларның школа-интернадында биология башкызы **Л.П.Шумова**, Улуг-Хем кожуунда Хайыракан суурда “Сайзанап” деп школа назыны четпээн уругларның муниципалдыг немелде өөредилге албанының кижизидикчизи **С.Д.Даваа**, Таңды кожуунда **Успенка суурнуң муниципалдыг ниити өөредилге школазы** болган.

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. “Чылдың эң дээр башкызы”, “Школа назыны четпээн уруглар албан черлериниң эң эки кижизидикчизи”, “Чылдың эң эки хөй-ниити идепкейлиг школазы” деп республика конкурстарының түңнелдериниң дугайында Тыва Республиканың ниити болгаш профессионал өөредилге сайыды П.А.Морозовтун информациязын хүлээп алыр.

2. Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың март 31-де № 323 доктаалы-биле бадылаан “Чылдың эң эки башкызы”, “Школа назыны четпээн уругларның өөредилге албан черлериниң эң

эки кижизидикчизи”, “Чылдың эң эки хөй-ниити идепкейлиг школазы” деп республика конкурстарының дугайында Дүрүмнүн “Тиилекчилерни шаңнаары” деп 4, 6 кезээнде “20 муң рубль” деп сөстөр-

ни “40 муң рубль” кылдыр солуур.

3. Бо доктаалды “Шын”, “Тувинская правда” солуннарга парлаар.

4. Доктаалдың күүселдези дээш контроль чорударын Тыва

Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар **Е.К.Матвеева** дагзыр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

2004 чылда Тыва Республикага эң эки эмнелге-профилактика албан чери болгаш эң эки эмчи деп республика болгаш муниципалдыг конкурстарының түңнелдериниң дугайында

2004 чылдың ноябрь 10 № 1011 Кызыл хоорай

“2004 чылда Тыва Республикага эң эки эмнелге-профилактика албан чери болгаш эң эки эмчи деп республика болгаш муниципалдыг конкурстары эрттирер дугайында” Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың апрель 2-де № 333 доктаалын күүседир-биле, Россия Федерациязының составына Тыва Республиканың бактаап киргениниң 60 чылын, Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылын байырлаарына холбаштыр профессионал өзүлдеге дөгүм бээр, республиканың эмнелге-профилактика албан черлериниң талантылыг, чогаадыкчы ажылдап турар эмчилерин болгаш коллективтерин илередир сорулга-биле Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының чарлааны үстүнде айыткан конкурстарының түңнелдерин үндүргөн.

Конкуртка “Чылдың эң эки эмчизи” атка 15 номинация аайы-биле 25 кордакчы, “Эң эки эмнелге-профилактиктиг албан чери”, “Эң эки муниципалдыг эмнелге-профилактиктиг албан чери” деп номинацияларга 27 эмнелге-профилактиктиг албан черлери киришкен.

Конкурстарының түңнелдерин езуугаар республиканың эң дээр эмнелге-профилактиктиг албан чери атты республиканың № 3 эмнелгезинге; эң эки муниципалдыг эмнелге-профилактиктиг албан чери атты Мөңгүн-Тайга кожуунунун төп эмнелгезинге; 2004 чылдың эң дээр эмчизи атты болгаш Тыва Республиканың Чазак Даргазының “Гран-при” шаңгалын республиканың уруглар эмнелгезиниң эмчи-анестезиолог-

реаниматологу **Николай Алексеевич ПАРКАЕВКЕ** тывыскан.

Медицина албан чериниң эң эки удуртукчузу Барыын-Хемчик кожуунунун төп эмнелгезиниң (моон ыңай КТЭ дээр) кол эмчизи **Д.О.Ондар** болган, эң дээр кезер эмчи—Таңды КТЭ-ниң кезер эмчизи **Х-К.К. Кончап**, эң эки эмчи-психиатр—республиканың психиатрия эмнелгезиниң эмчи-психиатры **С.Ш.Биче-оол**, эң дээр эмчи-онколог—республиканың онкология диспансериниң эмчи-онкологу **Л.Г.Феденко**, эң эки эмчи-шинчикчи—медицина-биология айтырыгыларының талазы-биле хөй адырлыг эртем лабораториясында эмчи-педиатр-генетик **Р.Ш.Монгуш**, эң эки эмчи-терапевт—республиканың консультация-диагностика поликлиникасында эмчи-ревматолог **Н.В.Юдина**, эң эки диш эмчизи—муниципалдыг диш эмнелгезиниң диш эмчизи **Б.К.Торш**, эң эки эмчи-фтизиатр—“Фтизиатрияда” эмчи-фтизиатр **Т.О.Падарчи**, эң дээр эмчи-лаборант—“Фтизиатрия” ТРО-да бактериология лабораториязының эргелекчизи **Н.К.Белякова**, эң эки эмчи-анестезиолог-реаниматолог—республиканың уруглар эмнелгезиниң эмчи-анестезиолог-реаниматологу **Н.А. Паркаев**, эң дээр эмчи-инфекционист—хоорайның инфекция эмнелгезиниң эмчизи **А.В.Мезенцев**, эң эки эмчи-педиатр—перинаталдыг төпте эмчи неонатолог **М.К.Монгуш**, эң эки эмчи- акушер-гинеколог—перинаталдыг төпте эмчи акушер-гинекологу **Л.М. Көк-оол**, эң дээр эмчи-эндокринолог—республиканың уруглар эмнел-

гезинде уруглар эмчизи-эндокринолог **Н.К.Куулар**, эң эки провизор—эм аймааның шынарына сертификация болгаш контроль чорудар төптүн провизор-аналитиги **Ч.М.Самыжык** болган.

Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. 2004 чылда республика болгаш муниципалдыг эң эки эмнелге-профилактиктиг албан чери болгаш эң эки эмчи деп конкурстарының түңнелдериниң дугайында Тыва Республиканың кадык камгалал сайыдының хүлээлгезин күүседип турар **В.С. Ховалыгның информациязын** хүлээп алыр.

2. Эң дээр эмчиге—Тыва Республиканың Чазак Даргазының “Гран-при” шаңгалының эдилекчинге акша шаңгалын 30 муң рубльге, республика болгаш муниципалдыг эң эки эмнелге-профилактиктиг албан чери шаңгалды—100-100 муң рубльге доктаадыр.

3. Эң дээр муниципалдыг эмнелге-профилактиктиг албан чери—**Мөңгүн-Тайга кожуунунун төп эмнелгезинге 100 муң рубль** шаңгалды тыпсырын медицинаның ыяап-ла камгаладылгазының Тывада республика фондунга сүмелээр.

4. Бо доктаалды “Шын”, “Тувинская правда” солуннарга парлаар.

5. Бо доктаалдың күүселдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар **Е.К.Матвеева** дагзыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы Ш.КАРА-ООЛ.

ҮЕНИҢ ШЫЛГАЛДАЗЫН



Бояровка — Тоора-Хем аразында автоорукту кылып турары.

Кончуг шынарлыг, күштүг техникалыг “Тывасуг-мелиорация” механизация эргелелиниң кылыр ажылы тывылбайн барган. Бүдүрүлгениң начальниги Геннадий Аркадьевич Смирнов, ооң кол инженери Сергей Викторович Есипов чамдык чазый-чилби удуртукчулар дег бүдүрүлгениң өнчү-хөреңгизин садып-саарып тургаш, байып чоруй баарын бодавааннар. Экономиктиг кризистин кончуг берге чылдарында республиканың улуг бүдүрүлгезин камгалап арттырып, ажилчиннарны ажил-биле хандырып шыдааннар. Мен оларның-биле каяа ужурашпаан дээр боор, Мөңгүн-Тайганың бедик тайгазынга, Тожунуң малгаштыг тулаазынга, Каа-Хемни кежилдир кылып турган көвүрүггө дээш... Бистиң аравыска болгулаан ажил-агыйжы чугаалардан тургустунган ужураштарыбыс, чоорту эш хуузу найыралче шилчип келгенин чугаалаар бодаан ийик мен.

Хөй чылдар иштинде оларның-биле ажил-агый аайы-биле ужуражып чорзумза-даа, бо таварылгада Сергей Викторовичиниң ажилдаар өрээлинге чугаалажыр аргалыг болдуvus.

— **Механизааттынган ажилдар чорудар талазы-биле республикада эң кол бүдүрүлгө кылдыр тургустунуп келген болгай, ооң**

талазы-биле керээ-дугуржулга чарып алгаш, ажилдап эгеледивис. Ол, бир талазында, ажил тыппайн турган улуска биске дыка ажыктыг болган. Ийи талазында, бистиң күштүг техникавыс кадыр-берт черлер таварыштыр автомобиль оруктарын кылырынга “Тыва автоорук” эргелелинге база ажыктыг болган. Шак-ла ынчаар 1990 чылдан бо хүннерге чедир “Тыва автоорук” эргелели-биле керээ-дугуржулга езугаар ажилдап чор бис.

— **Суггарылга системазы кылырынга бодаарга, автоорукту кылыры нарын ажил болгай, бир дугаарында кылып эгелээн автоорууңарны кысказы-биле чугаалап көрүңерем.**

— Суггарылга системазын база-ла төлевилел езугаар чорудар, нарын ажил чүве. Сугнуң агымының күжүнге дүүштүр төлевилелди кылган болур, шын эвес кылыр болза, чаңгыс чайына кылган ажилдың түңнели кестү бээр.

“Тыва автоорук” эргелели-биле керээлиг ажилдап эгелээш, бир дугаарында Мөңгүн-Тайгаже автоорукту кылып эгеледивис. Бо автоорук бистиң эргелелдин инженер-техниктиг ажилдакчыларынга улуг шылгалда болган. Кончуг берге хая-даштыг, кадыр-берт тайганың аразы-биле авто-

Сөөлгү чылдарда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге күрүнениң механизастыг ажилдар чорудар эргелелиниң кирип чоруур үлүг-хуузу чылдан чылче улгадып кел чыдар. Бо бүдүрүлгө социалистиг системаның үезинде “Тывасуг-мелиорация” механизация эргелели тургаш, республиканың колхоз, совхозтарынга суггарылга системазын кылып, Тывага көдээ ажил-агыйны сайзырадырынга төлептиг үлүүн кирип турган. Кажан чурттуң деңнелинге экономика талазы-биле улуг өскерлишкиннер болуп, будулгаазынныг рынок экономиказынче бүдүрүлгелер шилчип кирип эгелээрге, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери буураашкына таваржып, бүдүрүлгө берге байдалга таварышкан.

чер болгаш, чаъс-чайык доктаамал болуп, кылып турганының кадындан үер суу база үрегдеп кааптар дээш, чүү турбаан дээр боор.

Ынчалза-даа Хандагайты — Мугур-Аксы аразында аргыжылганың автооруун кылып тургаш, мелиораторлардан орук ажилчиннары кылдыр тургустунуп келдивис. Бистиң кылган автооруктарыбыстың шынары эки болганы-биле ол-ла хевээр бо хүннерге чедир “Тыва автоорук” эргелели-биле керээ-дугуржулга езугаар ажилдап чор бис.

— **Суггарылга системазы кылыр ажил утундурган деп болур ышкакыл, Сергей Викторович?**

— Чок. Ынчаар чугаалап болбас. Көдээ ажил-агый болгаш аъш-чем яамызындан чагыг кирер болза, кылып бээр бис. Кылып-даа турдуvus.

— **Сөөлгү чылдарда кылган автооруктарыңарга кысказы-биле доктаап көрүңерем?**

— Бистиң бүдүрүлгениң ажилчиннары колдуунда республиканың эң берге черлеринге хамааржыр автооруктарны кылып келдивис. Хандагайты — Торгалыг аразында кызыгаарны оя бээр автоорукту кылыры база дыка берге болган. Бо орукка бистер-биле кады Абазаның, Ак-Довурактың орукчулары база ажилдап турдулар. Көрдүнген хуусаазында бедик шынарлыг кылгаш, күрүне комиссиязынга дужааган бис. Мугур-Аксы — Кызыл-Хая аразында автоорукка, ол-ла орукта Шара-Хорагай хемде көвүрүгнү, Каа-Хемни кежилдир чаа көвүрүгнү тудуунга, Кызыл хоорайның чаа хөөр чанында долгандырыг оруун, Арголик, Ак-Чыраада Хоолу хемде көвүрүглерни дээш, санаар чүве болза кылдынган ажилдар хөй.

Бояровка — Тоора-Хем аразында автоорукту 1996 чылдан бээр кылып келдивис. Ам-даа ында кыш, чай чок ажилдап тур бис. 1996 чылдан бээр бо автоорукка 56 млн.рубльдин тудуу монтаж ажилдары шингээдип алдынган. Чүге орук тудуунуң хуусаазы мынчаар узап турарыл дээрге, мында чөптүг чылдагааннар база бар. Мөөн хөлдүң кыдыы кончуг берге, малгаш, тулаалыг чер-биле автоорук чоруткан. Баштай ыяшты чадып алгаш, ооң кырынга сай-дашты төп тургаш, дескилеп кылыр. Кылып турда безин машина, трактор дүжүп каар. (Ону чуруктан көрүп болур).

Мооң мурнунда чылдарда автооруктуң тудуунга чылда 3-4 млн.рубль берип турганы-биле тудуунуң бир саадаан чылдагааны ында. 2003 чылда 23,3 млн.рубльдин тудуу-монтаж ажилдарын

шингээдип алган болзувусса, бо чылын 14,9 млн.рубльдин ажилдарын кылдывыс. Автооруктуң эң берге участоктарында 20 км орук ажылгалга киргени-биле кыш, чай чок машиналар доктаамал аргыжып турар апарган. Бистиң бүдүрүлгениң ажилчиннары доктаамал ында ажилдап турар болганда, орукчуларның ажилдаар, чурттаарына таарымчалыг бичии суурну тудуп кылдывыс.

2005 чылда Бояровка — Тоора-Хем аразында автоорукка 95 млн.рубльди бээрин көрүп турар. Бир эвес ол акша бүде бээр болза, бо автоорукту доозуптар аргавыс бар.



Күрүнениң механизастыг ажилдар чорудар эргелелиниң кол инженери Сергей Викторович Есипов.

— **Бо чылын Тываның юбилейлиг чылы болуп эрткен болгай, силерниң бүдүрүлгөңер бо байырлалды канчаар уткудуңар?**

— Бир-ле дугаарында, планымыста көрдүнген ажилдарны хуусаазында кылып доостувус. Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чылынга уткуштур хоорай чагыргазының берген даалгаларын доозазын кылган бис. Хоорайның каш чыл иштинде чыгып келген богун аштап-арыглаарына кириштивис. Каа-



Бояровка — Тоора-Хем аразында автоорукту кылып тургаш, малгашка дүшкен бульдозер.

— **Мөген-Бүренде биче ГЭС-ти силер тудуп кылган болгай силер, бо тудугга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Сергей Викторович?**

— Бо тудугну Чазактың даалгазы-биле чаңгыс чайын тудуп доостувус. Тудугнуң төлевилели нарын болур чорду. Чүгле Тываның агаар-бойдузунга таарыштыр кылдынмааны хомуданчыг болган. Чамдык чүүлдерни эде кылыр ужурга таваржып турдуvus. Тывага бир дугаар биче ГЭС-ти кылганымыска чоргаарланып чор бис. Чазак бистиң ажылымысты үнелээш. Бүдүрүлгениң начальниги Г.А.Смирновка “ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы” атты тывысты. Мени ТР-ниң Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле шаңнады. Өске-даа мурнакчы ажилчиннар Чазак шаңналынга төлептиг болганнар. Меңээ “Мөген-Бүрен суурнуң хүндүлүг хамаатызы” атты тывыспышаан, бир сарлык-биле шаңнаанын кайын уттур мен. Мөген-бүренчилер кончуг хүндүлээчел, биче сеткилдиг чон чорду.

Хем суурда Шахтерская кудумчузун асфальтыладывыс. Чаа тудуп турар чурт-шинчилел музейиниң тудуунуң чаагайжыдылга ажылынга кириштивис.

— **Бүдүрүлгениң саң-хөө байдалы кандыгыл, келир үеде сорулгаңарга кысказы-биле доктаап көрүңерем, Сергей Викторович?**

— Бистиң бүдүрүлгөдө чүс ажыг ажилчиннар ажилдап турар, амгы үениң деңнели-биле алырга, республикада улуг бүдүрүлгелерниң бирээзи. Саң-хөө байдалымыс турум, быжыгып келген. Ажилчиннар ай санында, айыттынган хүнүнде ажил төлеверин ап турар. Ажилчиннарның ортумак ажил төлевери 6-10 муң рубльдин аразында турар. Артык-шылдыг акшавыс-биле чыл санында чаа техниканы садып ап тур бис. Сөөлгү чылдарда бүдүрүлгениң материал-техниктиг баазасы дыка быжыккан. Бо чылын чаа асфальт заводу садып алдывыс, келир чылын ажилдадыптар бис. Бистиң бүдүрүлгениң мурнунда сорулгалар улуг, кандыг-даа ажилды кылырындан чажам



Василий Дунаевский чолаачы Сергей Зознан-биле ажил-агыйын чугаалажып турары.

чажыдын чугаалап көрүңерем, Сергей Викторович.

— Шынын-на чугаалаар мен. Экономиктиг кризистин чылдарында кончуг берге үелер турган. Бистиң бүдүрүлгениң удуртукчузу Геннадий Аркадьевич — хөй чылдарда бүдүрүлгөге ажилдап чораан болгаш арга-дуржулгалыг, тывынгыр-сагынгыр кижилерниң бирээзи. Үе берге-даа турда, чаңгыс-даа техниканы моон үндүр сатпаан бис. Кылыр ажил чок дээш бистен үнүп чоруп турган ажилчиннарны сагынмас-тыр мен.

Көдээ ажил-агый сандарай бээрге, ажил чок ораар эвес дээш “Тыва автоорук” эргелели-биле автомобиль оруктары кылыр

мобиль оруун кылыры ыңдыг-ла амыр эвес болган. Ооң-биле чергелештир бичии хемнерде дыка хөй көвүрүглер база кылдывыс. Бо автоорукту кылырынга бистиң-биле кады Абазаның, Ак-Довурактың орук-септелге-тудуг эргелелдериниң ажилчиннары база киришкен. 1990 чылда автоорукту кылып эгелээш, 1995 чылдың күзүндө ажылгалга киридивис. Акша-төгөрик үнмес нарын, берге чылдар үезинде Тываның кыдыг-кызыгаар кожунунче автоорукту кылыры ыңдыг-ла белең эвес болганын кым-даа утпаан. Ооң кадында күштүг техникалыг болганымыстан автооруктуң эң берге участоктары бистиң эргелелге онаажып турган чүве. Бедик тайга

Бүдүрүлгө

ШЫДАЖЫП ЭРТКЕН

дивес бис. Тываның эң берге черлеринге автоорукту болгаш өскө-даа нарын, берге тудугларны кылып, арга-дуржулганы апкан бис. Мактанып канчаар, бистиң ажылывысты республиканың кол удурткучулары билер апарган, олардан база деткимчени ап чор бис. Кол сорулгавыс Бояровка — Тоора-Хем аразында аргыжылганың автооруун бедик шынарлыг ажылгалга кирири болур. Бо автоорукта 8 чыл ажылдап тур бис, азы өскээр чугаалаарга, бистиң ажылчыннарывыс Тожунун тайгазынга 8 чыл кыштап турлар. Бир эвес көрдүнгөн акша-төгөрик бүдө бээр болза, келир чылын ажылгалга кириптер бис.

чилге үезинде Кызыл хоорайга турган республика деңнелдиг дыка хөй улуг бүдүрүлгелер буурап дүшкөн. Ол машина-техниканың хөй кезии Саян артынче халас ажып чоруй барган. Кажан үе бергедеп-даа кээрге, Г.А.Смирнов, С.В.Есипов бүдүрүлгени хуужутпаан, канчаар турган-дыр, ынчаар арткан. Езулуг арыг сеткилдиг, туруштуг удурткучулар болган. "Бир эвес кижичурттаарын, ажылдаарын күзээр болза, ол кажан-даа ажылды тып алыр" — Сергей Викторович ынча дээр кижичурттаарын. Бүдүрүлгениң мастери А.П.Антонов мынча деп чугаалаар болду: "Экономиктиг кризистин-даа берге чылдарында



Бүдүрүлгениң мурнакчы хоочун экскаваторщикиги Вадим Сенди, дузалакчызы Романюк Орленко.

ТУҢНЕЛИ

Бүдүрүлгениң ажыл-ижиниң кол угланышыкынын Сергей Викторович мээң салган айтырыларымга хамаарыштыр тодаргайы-биле харыылап берди. Мооң мурнунда бүдүрүлгениң удурткучулары-биле ужурашып тургаш, чугаа колдуунда оларның кылып турар тудуунун дугайында чоруп турган. Бүдүрүлгениң ишти ажылын делгектей-биле чырыдар сорулганы салып алган турзумза-даа, ужурашып чадажып шаг болган бис. Оларның тудуп турар объектилерин Тываның ужу-кыдыында турар улус болгаш доктаамал сургакчылаашкында чоруп турары-биле тудуп алыры дыка берге.

Сергей Викторович алыс боду тудуг инженери кижичурттаар кандыг-даа ажылдан чалданмас. Биче ГЭС дээрге бистиң республикага туруп көрбээн тудуг-дур. Оң чамдык төлевилелин тус чернин байдалыга дүүштүр ажылды кылып чоруп тургаш, Сергей Викторович чаарты кылып турган дээр чораан. Алыс боду Тывага төрүттүнгөн, борта өскөн болгаш "малчыннардан ааржы, хойтпакты дилеп ижилтер кижичурттаар" дээш каттырар кижичурттаар болгай. Оозун бодаарга, тывалар аразынга аштавас мен деп турары ол-дур ийин.

Рынок экономиказынче шил-



Бүдүрүлгениң мурнакчылары — чолаачы Григорий Петрухин, агрегатчик Сергей Баргундисов.

бистиң бүдүрүлгениң ажылчыннары ажыл чок олурбаан бис, акша-төгөрик үнмейн-даа турда, удурткучуларывыс аш-чем-биле бисти хандырып турган".

Үениң шылгалдазын шыдажып эрткен бүдүрүлгениң ажыл-ижичурттаар таныжарга, солун чүүлдер хөй. Бүдүрүлгениң чоргааралы — ажылчыннар. Оларның бир демниг ажылы-биле бедик көргүзүглерни чедип ап чоруурлар. Бо хүнде коллективтин хүндүткелин чаалап алган мурнакчылар хөй. Оларның чижээнге экскаваторщиктер О.Сарыглар, В.Сенди, бульдозерист П.Матвеев, чолаачылар С.Родников, А.Титов, токар Н.Струков, мастер А.Антонов болгаш өскелерни-даа хамаарыштырып болур.

Сергей ХЕРТЕК.

КАРАК КЫЗЫЛ АЖЫЛ АЧЫЗЫНДА

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

мыже ол ооң чылдагаанын билер болбайн аан: ынчангы үениң үй-балайын ажылгааш, чамдыктарның "савартанганы", бодунун чүвези дээш кижиниң черле кызымаа, ол ышкаш ажылгыр-тудунгур, карак кызыл ажылдап билири. А "Чаа-Орук" кожолары ышкаш, ниитиниң хөй-өшкүзүн төдүп албаан, ол чылдың-на өзүп турар, мону маңаа демдеглек каары өөрүнчүг.

Уруг-дарынының бүгү-ле хережелдерин малын сааргаш бүдүрүп алыр апарган. Чүгле берге чүве — Кызылга ээт садарының бергези аажок, чүге дээрге чижилге улуг (ындыг-даа бол өртег чавызавазы элдептиг деп немеп каалы), ооң кадында шала чиик өртег-биле садыксаарга, ону бодурбас күзүлдиг "кайгалдар" база кедегирлээр, а арат кижичурттаарын, мал-маганын каапкаш, ай-айы-биле садылап туруп аар шаа чок, ынчангаш садылажышкынын үш дугаар киржикчизи кижичурттаары чик өртекке бериптер-даа ужура таваржыр.

Өнүң ишти Маруся Кайникова Алдын-оолдун боду ышкаш, "Тыва АССР-ниң алдарлыг малчыны" деп хүндүлүг аттыг. Ол езулуг мал өстүрериниң мастери, хөй ажы-төлүнүн аак-кээгин аажок билер. Азырап өстүрүп каан тос кижичурттаарын ам ийизи-ле өг-бүлө чок. Шуптузу-ла ынак ада-иезин хүрээлеп алган дузалажып, ээ көрүп чоруурлар. Он дөрт уйнук өзүп орат. Улуг уруу Маязының уруу Алдар деп аттыг ордду божаан — чаа салгал. Чаңгыс дазылдыг бай-ыяш ышкаш төлдөр. Кызымак, карак кызыл өгбелериниң хол изин буттун соора баспазы ышкаш, ажылгырын салгал алырлар боор...

Башкы — арат

Иргит Арапанович биле Саар Белековна база-ла хөй уруг-дарылыг. Радиги хуу хөлгези-биле ада-иезинге дузалажып кадык-кожа чурттап чоруур. Бухгалтер Мария, башкы Жанна, культура ажылдакчызы Лира, автоинженер Роберт, сайгарлыкчы Джемма, студент Ия дээш-ле баар. Ада-иезинге шуптузу-ла хүн бүрү дузалажып чоруурлар. Бо күзүн чаа кыштагы-даа "момбуштап" тутчуп бергенер — оларның шуптузунуң-на малы ышкажыл. Кол нуруузу найысылалда чурттап чоруур уругларның эртем-билини, ажылгыры шыырак ада-иезин

салгаан.

Иргит алдан хар ашкыже башкылаан. Барык-ла бежен чыл бурунгаар Сахалинге шеригге "тепсээн" соонда, чер-чуртунга ээл келгеш, Нарын чеди чыл школазынга очулдурукчулап ажылдап эгелээн. Педучилищеге өөрөнгөш ("ынчан аңаа дыка-ла хөй чүвези кижичурттаары чүвези ийин, чижээ, хөгжүмге Воробьев башкы өөрөдип каан" дээр), башкы институтунун педагогика факультетин бот-өөредилге-биле доозуп алган. Кызыл-Сылдыстан база Эрзинниң бодундан аңгыда районун шупту школаларына башкылаан, директорлаан. Тыва-выста ооң өөреникчилери чүс-чүс деп хөөрөтпейн чугаалап болур. А Белековна өөнүн эезиниң аайы-биле школалар кезип, интернат уругларының чемин кылып, ажаакчылап келген.

Бир чылды сактып ор мен. Ынчан Бай-Даг школазының директору Николай Күнчүн турган (сөөлүндө совхоз директору, сайыт чораан, ол боду тыва дыл башкызы, кончуг негелделиг, ажылгыр. Өөреникчилер билиг чедип алзын дээринден аңгыда, оларны сөөлүндө амыдырап-чурттаарына өөрөдип, күш-ажыл кылдырарынче улуг кичээнгей салыр кижичурттаары. Ооң аңгыда районга сурагжаан үрер хөгжүмнүг школа чүве, дыка-ла хөй оолдар каш янзы херекселдерге ойнап өөренип алган: Дүпчүр Севээн, Арапан Володя, Белек Парыш-оол, Догуй-оол Кара-оол, Калыноол Миша, Натсак Доржу, Чопуй Доржу... Оркестриниң удурткучу Иргит Мижидол. Спортка база кончуг школа, мөгелерлиг, хол-бөмбүкчүлери, шыдыраачыларлыг. Ол-ла Соян Алдын-оол, Дүпчүр Иван, Сидоо Спар-оол суглар районга кончуг шыырак мөгелерни "алдан-дөрттөн" үндүр кызыптарлар.

...Бир-ле катап "Шындан" сургакчылап чорааш, Доржу Шаңгыр-оол эжим-биле оларның Бай-Дага бажыңыга чедер-дивис. Чанында көңүс чаа өг тип каан болду. Холу чөмзиг Саар поварның чин сарыг шайын ишти-вис, амдангы чемин чидивис.

— А-а, башкы чайлаглаар оран-сава кылып ап-тыр аа? — деп, эжим догааштырды.

— Ийе, ындыг — деп, Арапанович харыылай-дыр. — А кол-ла чүве, көдээ үнүп мал малдаар диштивис ийин, бо кадай-биле.

Ындыг турган чүве ышкажыл.

Хоочун башкы пенсиялап алгаш, хууда амыдырап-чурттаар дей берип-тир. Ынай бичизинден-не мал аразынга өскөн улуска ол чаа чүве эвес хире. Тере-Хөлге самыын базарына киржип чораан, ооң соонда хоочун колхозчу Сайын-Белектиң уруу Ямаа (ону ынча-даа дээр) мырыңай кара чажындан авазы эрте чок апарган болгаш, өгнүң херээжен ээзи дег өскөн, кылып билбес чүвези чок. Кол-ла идегел ында. Башкының чугаазының аяны ындыг болчук.

Ийет, олар ынчаар араттай бергенер, оон бээр он дөрт чыл эрткен. Шаанда колхозтун ийи дугаар фермазы турган, даш кажаалыг (ону тудар дээш армян тудугчулар алдарлыг Улуг-Хорумнун даштарын туруп турганы хомуданчыг, а ооң соонда эмин эрттир "эде тургустунгаш", Сувраада безин кол ферма дүшкөн, малы төнгөлөк турда-ла, ол кажааны бускаш, даштарын та кайнаар апарган) хонаш оларның кыштаа апарган. Мал-маганы чоорту өзүп турган. Сураглыг, "профессионал" малчыннар Алдын-оол, Маруся Соянарга харын канчап быражыр, ынчалза-жок "чөмгө хор чеди кижичурттаар" ааска өй аштыг-чөмгө.

Тос-тостун соогунда хем иштинге берге-ле. Ынчалза-даа кызымак, ажылгыр ийи кырган даң караңгысында фонарын туткаш, үнүптерлер. Инектерге немелде чөм сизген каап берип, саап, оларның өдээн аштап, ырадыр сөөртүп турда, шак арлы бээр. Инектер бызаалап эгелээр-ге, чымыш каш катап улгадыр. Ол Сайлыг-Хонашка ындыг. А чай-лагга, Чиңге-Адырга? Өлде-чааста, туманныгга күжүр Иргит багай адын мунгаш, хоюнун соондан чортуп чоруп каар. Черге хүнзээр, кежээликтей хоюн кирип келгеш, ам-на шайлап (кофеге кончуг ынак), чөмненир...

Башкызы, өөреникчизи — ийи араттың ажыл-амыдыралың каксы чугаалаарга мындыг-дыр. Бай-Дага ынчаар ажылдап чоруурлар эвээш эвес, бети дээрге республикада чүгүрүк айттары-биле сурагжаан Бады-хөө Сергей кончуг бай-шыырак арат апарган. Олар-биле чергелештир ниити мал кадарчылары база чедишкениң ажылдап чоруурлар. Карак кызыл ажыл ачызында кижилер эки чурттаар.

Александр ДЕМБИРЕЛЬ, журналист.

КАТТЫШТЫРЗА ЧҮП?

Бо чүүлүмге ийи айтырыгны көдүрер бодап тур мен. Чогум оларның кайызы-даа бот-боттары-биле харылзаалыг чүве.

Сөөлгү чылдарда республикада янзы-бүрү үрмек ажыл-агыйлар көвүдээн. Каш малын кадарып, "хуу дузалал ажыл-агыйлыг мен" деп ораттар эвээш эвес. Ооң кадында "араттар бис" джир улус база бар болдур ийин. Мен оларга экини күзээр мен. Ынчалза-даа ындыг ажыл-агыйларның хөй кезии үениң бергезинге шыдашпайн, буурап дүшкүлөп каарына хомудаар-дыр мен.

Сактыр боор силер, эрткен чүс чылдың 90 чылдарының эгезинде республикага кайы хире хөй арат (тараачын) ажыл-агыйлар туржук. Оларның ам хөй кезии кайыл?

Шак мындыг биче ажыл-агыйлар кывар-чаар материалдар, техника өртээ өзүп эгелээр-ге, шыдашпайн бардылар.

Тараа-быдааны өстүрүп алырга-даа, садып-саарып алыры база берге-дир. Ынчангаш бо талазы-биле мээң саналым мындыг: үрмек ажыл-агыйларны каттыштыргаш, улуг ажыл-агыйлар тургузар. Черни оларга катап эде үлээр, баштайгы чылдарда күрүнениң талазындан бүгү талазыг деткимчени көргүссө деп бодалдыг мен. Ийи дугаар саналым — кеземче онаашкынынга хамааржыр.

Чурттакчылар мал-маганы күзүлдип-биле азыраарлар. Ынчалза-даа сөөлгү чылдарда мал оорлаар чорук "хоочу аары"

болду. "Ийи буттук бөрүлөр" мал-маганы эзелеринден күш-биле былаап аппаар апардылар. Чамдыктарын шагдаа ажылдакчылары туткан соонда, шиидип каарга-даа, үр-даа болбаанда катап үнүп келген боорлар-дыр. Ынчангаш кеземче херээң күш-

Бодал

телдирзе деп саналдыг мен. Херек болза, хоойлуларны чаарты хүлээп ап болгай. Оон башка мал оорлаар чорукту чидирип шыдавас бис.

Ындыг кайгал кижилерни ажыл-агыйларже кирир болза эки, ынчангаш акша-төгөрик төлөп шыдаар күштүг, улуг ажыл-агыйларны тургузар болза эки деп саналдап турарым ужуру ол.

Чачай-оол ООРЖАК.

Кызыл-Мажалык суур.

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГАНЫҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИ

Ниитилел болгаш эрге-чагырга

Бо чылдың ноябрь 12-де Кызылдың уран чүүл училищезиниң залында девискээрлер аразының "Сибирский народный собор" шимчээшкниң 6-гы конференциясы "Хамааты ниитилел болгаш эрге-чагырга:кады ажилдажылганың социал хөгжүлдези" деп темага болуп эрткен. Хуралды девискээр салбыры дуганның даргазының оралакчылары Н.Г. Дубровский болгаш И.Д. Дүлүш башкарып эрттиргеннер.

ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржактын байыр чедирген сөзүглелин номчуп таныштырган. Ында мынчаар чугаалап турар: "Республиканың Чазак хөй-ниити шимчээшкниң ниитилелдиң турум хөгжүлдезинче болгаш ону моон соңгаар сайзыраңгайгайдар дээш угландырган ажил-чорудулгазынга хамаарыштыр эрге-хоойлу дүүштүр турушту тудуп турар. Бистиң сорулгавыс чаңгыс — хамаатыларның амыдыралының чаагай чоруун бедидери, чурттуң болгаш республиканың мурнунда тургустунуп турар социал-экономиктиг айтырыгларны шийтпирлээринге чаңгыс аай шийтпирни дилеп тывары.

Дуганның хуралына илеткелдерни ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриясының күрүне албанының болгаш кадрлар ажылының эргелелиниң начальнигиниң оралакчысы Г.Н.Тутынина, Россияның Композиторлар эвилелиниң Тывада девискээр салбырының даргазы Е.К.Карелина, Россияның Уруглар фондузунун девискээр салбырының даргазы С.М.Ооржак, Чогаалчылар эвилелиниң даргазы Ч.Ч.Куулар болгаш өскелер-даа кылган.

"Тыва Республиканың Россия Федерациясының составына каттыжып киргениниң 60, Кызыл хоорайның тургустунганының 90 чыл болганының байырлардарын белеткээринге хөй-ниити организацияларының киржилгези" деп илеткелдине Г.Н.Тутынина хамааты ниитилелди тургузарына хөй-ниити организацияларының киржилгезин демдеглээн. Бо хүнде республикада 178 хөй-ниити организациялары бүртүктетинген, ооң иштинде профэвилел организациялары 46, чогаадыкчы эвилелдер 10, спортчу болгаш спорт-камгалал ниитилелдери 25, эрге-хоойлу камгалалының

организациялары 11, аныяктарның 12, херээженнерниң 3, хоочуннарның 7, инвалидтерниң 8 организациялары, 6 этниктиг национал төптөр болгаш оон-даа өске. Республиканың юбилейин белеткээринге болгаш демдеглер эрттиреринге хөй-ниити организациялары кончуг идепкейлиг киришкеннер. Шак ыңдыг хемчеглерниң бирээзинге хөй-ниитиниң ажыктыг ажил-херектери деп эстафетаны эрттирген. Ооң түңнели-биле "Патриоттук кижизидилге" деп номинацияга "Башкы" хөй-ниити шимчээшкни (удуртукчузу Л.К.Даржай) бирги черни ап, 10 муң рубль-биле шаңнаткан.

Хөй чаагай ажил-херектер "Ие-чаштарны, өг-бүлелерни, уругларны, инвалидтерни, кырган кижилерни деткип, социал бараан болуру" деп номинацияга кылдынган болгаш ол колдуунда "Доңмас-Суг" инвалидтер организациясына хамааржыр (Л.М.Федорова). Оларның чаагай ажил-херектериниң даңгызы көвүдээн: "Гуманный" хоргадак черинге дузалаан, инвалид-спортчуларның кезээки чемин организастаарына 3,8 муң рубль-биле дузалаан, Уруглар камгалалының хүнүнде №12 ш к о л а н ы ң

уругларына 700 рубльдин канцеляр бараанын берген. Боттарының хөрөгизибиле "60 хардан өрү назылыглар" клубтуң кезигүннерин эм оъттар чыып алыры-биле үнүүшкүнү организастаан. Шийттиргеннерге чечен чогаалдың болгаш юридиктиг номнарның чыылдазын организастаан. "Доңмас-Суг" Германияның "КЭР" гуманитарлыг организациясы-биле харылзааны тудуп турар, олар дыңнаары багай инвалидтерниң өг-бүлелинде ийи уругну Санкт-Петербурга үнү чоктарны очулдурукчузу-юрист мергежилде өөредип, чарыгдалып боттарына алганнар. Бүдүрүлгедө ажилдап турар шупту инвалидтерни халас чылыг чөм-биле чөмгөрип, оларга материалдыг дузаны доктаамал чедирип турар.

Караа көрбестер ниитилелиниң өөредилге-бүдүрүлгө чери чаагай ажил-херектерниң эстафетазына тилекчи болуп, акша шаңналынга төлөптүг болган. Ооң удуртукчузу Л.М.Джевало Москва хоорайга "Тываның хүннерин" Россияга барып төлээлээр ааскежиктиг болган. Караа көрбестер ниитилели бо чылын девискээрлер аразының харылзааларын быжыглаарына болгаш хөгжүдериңиң диплому-биле шаңнаткан болгаш белен продукцияның база Россияның рыногунга эң дээрэ адачурт технологиязын киригени дээш алдын медаль-биле шаңнаткан. Оларның бүдүргөн бараанның продукциясы — төвө дүгүндөн кылган удуур шоодай "Россияның эң эки 100 барааннарының" санынче кирген.

Амгы үениң негелдезинге дүүштүр "Инвестицияны хаара тудары" деп чаа номинация тыптып келген.

Бо чылдың ноябрь 12-де Кызылдың уран чүүл училищезиниң залында девискээрлер аразының "Сибирский народный собор" шимчээшкниң 6-гы конференциясы "Хамааты ниитилел болгаш эрге-чагырга:кады ажилдажылганың социал хөгжүлдези" деп темага болуп эрткен. Хуралды девискээр салбыры дуганның даргазының оралакчылары Н.Г.Дубровский болгаш И.Д.Дүлүш башкарып эрттиргеннер.

Ооң тилекчилеринге "Сибирский народный собор" шимчээшкниң Тывада салбырының удуртукчузу Игорь Дүлүш болгаш Россияның Уруглар фондузунун Тывада салбырының удуртукчузу С.М.Ооржак хамааржыр.

Хөй-ниитиниң ажыктыг ажил-херектери эстафета, кымның намдары хөй-ниитиге бараан болганы-биле холбашканын демдеглээр аргалыг болган. "Хөй-ниити удуртукчу" деп номинацияның шаңналына моон мурнунда профэвилел ажилдакчысы чораан В.А.Мерзляков Тывага профэвилелдиң шимчээшкниң төөгүзүнү дугайында номну бижээш, Бүгү-россияны элээр чорук болгаш кадык-чаагай амыдырал ниитилелиниң Тывада девискээр салбырының даргазы Н.Б.Тырык-Кара, Россияның Композиторлар эвилелиниң Ты-

вада девискээр салбырының даргазы С.И.Бадыраа төлөптүг болганнар.

Хөй-ниити палатазының тургустунары-биле холбаштыр хөй-ниити организацияларының мурнунда улуг сорулгалар салдынып турар. Ооң-биле холбаштыр билдинип турары болза, ниити национал уткалыг хоойлу төлөвилелдеринге болгаш кол күрүне шийтпирлеринге хөй-ниитиниң экспертизаны эрттирери көрдүнүп турар.

С.М.Ооржак ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер Палатазының мурнундан конференцияның киржикчилеринге байыр чедиргеш, бодунун чугаазына конференцияның темазы кончуг чугула айтырыгны көдүрүп турарын демдеглээш, хамааты ниитилел социал-экономиктиг реформаның болгаш чурттуң амыдыралының хажызына артып каап болбазын айткан. Ч у р т т у н Президентизи В.В. Путин мынчаар чугаалаан, күрүнениң хүлээлгезиниң чамдызын х а м а а т ы ниитилелге

дамчыдып бээр, а тодаргайлаарга, күрүнениң ажил-чорудулгазына дуза чедирер болгаш контроль хүлээлгезин. Күрүнениң болгаш хамааты ниитилелдин төнчү түңнели чаңгыс кижиниң хосталгазын быжыглаары болгаш ооң эргезин төлөптүг амыдыралга тургузары, тодаргай кижиниң айтырыгларын шийтпирлээри болур. Уруглар фондузу хөй-ниитиниң ажылы болур, кол сорулгазы — "Россияның уруглары", "Тываның уруглары" күрүне программазын деткири болур. Илеткелчи ниитилелдиң амыдыралына өг-бүлениң ролун демдеглээн. Ол дээрге бичии күрүне. Күрүнениң шупту политиказы өг-бүлөгө көстүп келир.

Тываның эрге-камгалалы шимчээшкниң даргазы А.Н. Перелеева "Эрге-чагырганың болгаш бизнестин социал харысалгазы" деп илеткелди кылган. Анатолий Чубайстың адынга хамаарыштыр Россияның "Чаңгыс

аай энергия системазы" АН-ниң өртек политиказын сайгарган. "Бисте өртек күрүне таарыштырарын көрүп турар болгай, федералдыг энергетика комиссиясы чүү дээш тургустунганыл? Бүгү Россияда абонент төлевири дээш чеже акша чыгдынып турарыл база ону кайнаар чарып турарыл деп мээң негелдемге федералдыг энергетика комиссиясы мынчаар харылаан: чеже акша чыып турарын билбес, кайнаар чарып турары билдинмес болган. Бо айтырыгга хамаарыштыр эрге-чагырганың социал харысалгазы мындыг болган. Кажан электри энергиязын өжүрүп тургаш, бистиң амыдыралымыстың эргезин хажыдып турар."

Россияның Композиторлар эвилелиниң Тывада девискээр салбырының даргазы Е.К.Карелина эрге-чагырга болгаш Композиторлар эвилелиниң харылзааны дугайында чугаалаан. 2000 чылдың ноябрьдан эгелээш Россияның Президентизиниң Чарлы-биле хөй-ниити организацияларын болгаш чогаадыкчы эвилелдерни күрүнеден акшаландырырын уштуп каапкан. Ол үедө Культура яамызы Композиторлар эвилелин камгалап арттырар талазы-биле кандыг-даа хемчег албаан.

Дуганның болуп эрткен конференциясына Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң даргазы Ч.Ч.Куулар, республиканың өөредилге ажилдакчыларының профэвилел рескомунун даргазы Л.О.Бурбучап, "Чаңгыс демниг Россия" политиктиг партияның Тывада девискээр салбырының Кызыл хоорай организациясының секретары М.М.Фирсова, буддистерниң мурнундан Тензин Сүлдүм болгаш өскелер-даа санал бергеннер. Олар шупту хөй-ниити организацияларының кижиниң эргезин камгалаар дээш янзы-бүрү хүлээлгелерни күүседип турарын, бот-боттарын деткижерин, сонуургалдар аайы-биле каттыжарын демдеглээннер.

"Сибирский народный собор" девискээрлер аразының шимчээшкниниң 4-кү республика конференциясының киржикчилери резолюцияны хүлээп алгаш, бо чылдың ноябрь төнчүзүнде Кемерово хоорайга болур "Сибирский народный собор" хөй-ниити шимчээшкниң 5-ки съездизинче делегаттары сонгаан.

Н.МОНГУШ.

Чагаалар аразындан

Күзелдери бүдүнгүр-ле болзун!

Тыва кижии шагдан тура-ла малын малдап, тараазын тарып амыдырап келген. Бурунгу өгбелеривис безин "Хойлуг кижии — каас, инектиг — кижии тодуг" деп чиге сөглээн. Амгы үедө ажил-амыдыралының шын оруун тып, мал-маганын өстүрүп, тараа-быдаазын тарып, боттарының кызымак ажылы-биле бут кырынга быжыг туруп келген кижилерниң саны көвүдөп ораарына кижии өөрүвес аргажок.

Хөй мал тудуп, хаван, дагаа азырап, ногаа-картофель тарып, оон багай эвес дүжүттү ажаап ап чоруур кижилер дээрге-ле үениң байдалы-биле бурунгаар үзелдиг кижилер-дир. Шеми суурда Владимир, Екатерина Донгактарның өг-бүлөзи ыңдыгларга дорт-ла

хамааржыр. Чаа-ла үжен хар ажа дүжүп чоруур бо аныяк өг-бүлө кады-кожа чурттап чоруур эш-өөрүнге, чаңгыс чер-чуртуугларына үлегер-чижээн көргүзүп, бир кодан шээр малды, кодан чылгыны база бода малды болгаш хаванны азырап чоруур. Олар кайызы-даа кара чажындан тура малчын ада-иезинге дузалажып, оларның чымыштыг ажил-ижинге дадыккан болгаш малга ынак.

Өг-бүлө эрткен чылын 15 гектар черге ак-тарааны, 15 гектар черге арбайны, ол хире черге суланы чажып алганнар. Ынчан суму девискээринге ийи тараа кезер комбайннар урелип, артык кезектери чок бооп саадап турганы-биле чүгле бо өг-бүлениң эвес, өске-даа кижилерниң тараа-

зын эрте чагган улуг хар ажааттынмас кылдыр чыттыр базып каапкан болгай. Ол хире каража-когаралга таварышса-даа, аныяк өг-бүлө аңаа ундаравай, бо чылын база ол хире тараа-суланы чажып алганнар. Дүжүт эки, а хоочураан "комбайн аары" ам база катаптавышаан хевээр. Албан чери, организациялар, хууда кижилер, арааттар-даа тараазын чидириг чок ажаап алып чүве болза, суурнуң чону тодуг-догаа болуру билдингир. Шак мындыг байдалды моон соңгаар катаптавазы-биле суму болгаш кожуун чагыргаларының даргалары Көдээ ажил-агый яамызына айтырыгны чидири-биле тургуза бээр боор дээрзинге чон идегеп турар. Донгактарның найыралдыг өг-

бүлөзи бир оол болгаш ийи кыстыг. Олары Кызылдың лицей школаларында чедишкниң өөренип турар. Өг-бүлениң ажы-төлу ыракта болза-даа, оларның бажыңдан кады-кожа чурттап турар өөрүнүн, төрелдериниң ажы-төлу черле үзүлбес. Сигенширбилин кесчип, тараа-быдаазын суггаржып, ажылынга дузалашкан эш-өөрүн черле хол куруг чорутпастар. Далган-тараазында үлөп бээр, кыштап оттулар ыяжын-даа сөөртүп эккеп бээрин чон чугаалажыр.

Мен бодум база бо өг-бүлениң канчаар-даа аажок улуг дузазын көрдүм. Каш малымга сиген кылып чорааш, ооргамга кемдеп алгаш, Чадаана эмнелгезинге чедер машина-хөлгө тыппайн турумда, чик машиназы-биле чедип келгеннер. Чик машина

иштинге эптешпес боорумга, олар боттары чоруткаш, "дүрген дуза" машиназын чалапканнар. Эмчиге чыткаш, чүгээртей бээримге, суурга дөгдире берген мээң уруумну эмчиге эккелбишаан, мени база эмнелгеден үндүрүп ап, аалымга чедирип, буянын чедиргеннер. Ол дээш кандыг-даа өртек-үне неевезэннер-даа. Шак мындыг берге үедө чонунга буян кылып чоруур кижилер аравыста бары кижии сеткилин чайгаар өөртүп, чоргааралды тывилдырар.

Чаагай сеткилдиг, буянын аныяк өг-бүлениң ГАЗ-53 болгаш чик машиназындан аңгыда, Т-25 маркалыг трактор садып алып бодалы база дөргүл-төрөл бөлүү-биле элтиг черге кыштаг (турлаг) тудуп, мал-маганын чаңгыс черге мөөңнээр сорулгазы, күзелдери бүдүнгүр-ле болзун!

Владимир ОНДАР.

МООЛДА ТЫВАЛАР, ОЛАРНЫН ЧАҢЧЫЛДАРЫ

2003 чылда Россияның күрүне эртем фондузунун девискээр конкурзу Тывага бир дугаар чарлаттыган. Ук мөөрейге республикада тыва эртемнің янзы-бүрү адырларындан дыка хөй эртемденнер киржир аргалыг болган. Тыва эртемнің аңгы-аңгы адырлары: дыл, чечен чогаал, педагогика, медицина, биология, математика, физика, география, көдээ ажил-агый талазы-биле дээш, дыка хөй болгай. Оларның шуптузун маңаа санап бижир болдунмас. Ынчангаш үстүнде адааным мөөрейге дыка хөй эртемденнер боттарының ажилдарын кириги чугаажок. Тыванын гуманитарлыг эртем-шинчилел институтундан (дараазында ТГЭШИ) безин 10 ажыг ажил кирген.

Тыва эртемденнер аразына эрткен конкурстун түннелин 2004 чылдын бирги кварталында Москва хоорайга Россияның Күрүне эртем фондузунга түннэн. Оон түннелинде ТГЭШИ-ден үш эртемденнің ажилдары тирилелгелерни чедип алган. Олар дээрге төөгү секторундан Демир Константинович Монгуш, Монгуш Хүргүлекович Маңнай-оол, дыл секторунун эргелекчизи Полина Сергеевна Серен бооп турар. Мөөрейге кирген ынча хөй эртем ажилдарындан ТГЭШИ-ниң үш эртем ажилдакчыларының тилекчи болганы — ук институттун эртем-шинчилел талазы-биле ажилдарының ханызын, бүгү талазы-биле делгемин, бөгүнү берге айтырылган-биле дүүшкүн, амыдыралга ажыктыын, чон-биле сырый харылзаалыын, республиканың ниити сайзыралыын, тыва эртемнің бедик деңгелдин көргүзүп турар.

Бо эртем-шинчилел конкурзунун бистип республикага эртенни дээрге-ле ниити тыва эртемнің сайзыралынын бедээни, олче казак-чагырганың сагыш салып эгелээнин көргүзүп турар. Ук мөөрейнің саң-хөө хандырылганының 50 хуузу Россияның Күрүненің эртем фондузу, 50 хуузу Тыва Республиканың Чазаа хандырган. Ол дугайын тыва эртемденнер улуг өөрүп четтиришкени-биле чугаалап турдулар.

Конкурса тилекчилернин бирээзи ТГЭШИ-ниң дыл секторунун эргелекчизи, филология эртемнің кандидады Полина Сергеевна Сереннің кириген ажилының темазы "Моолда тываларының сагыш-сеткил культуразының лексиказы". Полина Сергеевна ук чедишкениге доктаавайн, үстүнде көргүстүнген саң-хөө дузазы-биле Моолда чурттап турар тываларның амыдыралын база катап шинчилээр аргалыг болган. Моолда тывалар Хомду, Баян-Өлгий, Көпсе-Хөл деп үш аймакта чурттап турар. Эң хөйү 4 муң 600 киж и Баян-Өлгий аймактын Ценгел сумузунда, Хомду аймакта 2000, Көпсе-Хөлде 800 киж и чурттап турар. Хомду тываларының аныяктары, бичи чаштары тыва дылын билбес, чүгле моолдап чугаалажыр. Тыва дылды чүгле улуг улус билир. Тыва дыл Моолда тываларның чүгле өгге чугаалажыр дылы бооп турар.

Баян-Өлгий аймактын Ценгел сумузунун тывалары хөй мөөң чурттап турар болгаш, тыва дылын аныяктар-даа, бичи уруглар-даа, улуг улус-даа шупту билир, харындаа казахтап, моолдап безин арыг чугаалаар.

Моолда чурттап турар тывалар эрги, тыва чаагай чаңчылдарны ам-даа сагып чурттап чорууру онзагай бооп турар. Чижээлээрге, бичи чаш киж и төрүттүнерге, оон хинин бедик тей бажынга аппарып шыгжаар. Кажан ол чаш өзүп кээрге, кырган-авазы азы ада-иези эдертип алгаш, ол черге эккелгеш; "Көрдүң бе, оглум (азы руум), сен төрүттүнүп кээринге, сээң хинини мында шыгжаан. Ынчангаш сээң төрүттүнген чериң ол-дур. Аңаа ынак чор" деп чагыыр. "Хиним-биле тудуш төрээң черим" деп чалгынын чугаа ында ылап-ла сагыттынып турар. Аныяктар өгленип турда, куданы дүне эрттирер. Келин уругну эртенгиңиң 5-6 шакта алыр. Чүге ындыг дээрге чалыы аныяктарның амыдыралының баштайгы хүнү эртенги хаяа, хүн-биле деңге эгелээр, ол дег чырык ааскежиктиг болзун дээш ындыг. Куда эртенгиңиң 10 шакта-ла дооступ, аныяктарга алгыш-йөрээл соонда тарап чангылай

Тыва эртем бөгүнде

бээр. Ында эң онзагай чүүл - өгленген соонда аныяктарның кажан-даа чарылбазы. Бо дээрге ук тываларда ам-даа сагыттынып турар эрте-бурунгу тыва чаагай чаңчыл болур. Киж и чок апарга, оон мөчүзүн чоокка чедир эрги Тывага ышкаш черге аппарып салып турган болза, ам черге хөөрүдүп турар апарган. Ында кижиниң сүнезини ийи деп санаттынып турар: бора сүнезин база кижиниң бодунуң сүнезини. Киж и чок апарга, бодунуң сүнезини өске ораннарже чоруй баар, а бора сүнезин өлүг мөчүнү кагбас, 7, 49 хонук эрткиже дээр када-рып-кадагалап турар.

Моол тываларының амыдыралында онзагай чүүл - бүгү амыдыралының малы-биле холбашканы. Малының эдин чиир, сүдүн ижер, кежин кедер, дүгү-биле ширтек, кидис өйүп аар, өдзэн коптарып кургаткаш, оттулар. Ынчангаш тыва өг-бүлө бүрүзү теве, чылгы, инек, хой, өшкү — шупту бар. Ылаңгыя өшкү чөөгү суг Моолда дыка үнелиг. Малмаганга ында дыка ынак. Ону өстүрери - бирги чергениң сорулгазы. Моол тывалары малын оыткарып үндүрерде, олары эки өзүп көвүдезин дээш ылап-ла кажаа иштин артыжап, саң салыр. Кажаа иштин үргүлчү арыг тургузар. Инек мыаа Моолда кол оттулар чүүл бооп турар. Хөмүр-даш бар-даа болза, оон өртээ аар. Шыдалы чегей кижилер күш четпес.

Черле ынчаш эрги тыва чаагай чаңчылдарны Моолда чурттап турар тывалар дыка эки сагып чурттап чоруур. Ону ам-даа хөй шинчилээри, келир үеги салгалдарга арттыары эргежок чугула бооп турар.

Бистиң корр.

УРАН ЧҮҮЛ — ООҢ АМЫДЫРАЛЫ

Бот дугайты уран чүүлге дыка ынак киж и шиилерни, концерттерни, ылаңгыя уран мен. Кызыл хоорайда Виктор Көк-оол чүүл көрүлделерин, черле эрттирбес, ылап аттыг хөгжүм-шин театрнга болур көөр мен.

Тес-Хемден келген аныяктарның болгаш школачыларның танцы коллективтериниң күүселделерин дыка сонургаар турдум. Танцы-сам талазы-биле тускай специалист эвес-даа бол, ук кожуундан келген улуг, бичи боттывынгыр артистерниң таанчылаарының шимченгир дүргенин, онзагай чараш шимчээшкенин магадаар турдум. 90 чылдарның үезинде тес-хемчилер уран чүүл көрүлделеринге танцы-сам талазы-биле үргүлчү шаңналдыг черлерни алыр турду. Харалаан, кичээңгей чок болганым-биле ол кайгамчык танцыларның тургузукчуларын-даа, күүседикчилерин-даа орта сактып албаан болган мен. Чүгле Чинара күүседикчи уругнун ады сагыжымга артып калган. Ол уругнун танцылары-даа тергийн, ады-даа бир янзы онзагай болганындан уттундурбайн арткан хире.

Бир катап Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театрының ажилдакчызы-биле чугаалажып ора, Тес-Хем кожуунда танцы уран чүүлүнүн сайзыралынын төөгүзүңге сонургалдыг болуп турарымны аңаа дыңнаткан мен. Ол менээ ында ол талазы-биле ажилдап турар кижилер-биле душтурарын аазаан чүве. Шынап-ла, үр болбаанда ол мээң ажилдаар кабиндедимге хып турар эрес, кара карактарлыг аныяк херээженни эдертип келди. Ол Самагалдайда уран чүүл школазынга дыка үр танцы башкылаан Валентина Сайыновна Оюн болган. Ол башкы тес-хемчилерниң чүү деп танцылары мени сонургадып турганын удур айтырар болду. Танцыларның аттарын сагынамас болдум. Чамдык школачы уруглар танцыларның үзүндүлерин сактып алганы аайы-биле бакка-сокка чугаалап, аялгаларын-даа өттүнерин оралдаштым. «Бора-Шээлей», «Ой, ля-ля», «Ойнаар-кыс», «Анайлары» деп, башкы көргүскен үзүндүлеримден танып адагылай каапты. Ийе, ынчан ам-на танцыларның аттарын сактып келдим. Оон ыңай онзагай чүүл — адап олурганывыс кайгамчык, күүседикчилерни үргүлчү уран чүүл көргүлделериниң лауреаттары бооп турган танцыларның тургузукчузу, келген аалчы Валентина Сайыновнаның боду болганы. Ынчангаш шагда-ла бодап келген чүүлүмнүн маадырының кым болуру билдине берди.

Ынчангаш В.С.Оюннун ажил-ижиле таныжыпсывыска, сагыжывыска чазылбайн чораан чечек салбакталып үнүп кээр хире.

Валентина Сайыновна Оюн Минусинскиниң культура-чырыдыышкын училищезиниң хореография салбырын 1978 чылда дооскан. Дараазында 1979 чылда ла Самагалдай суурга уран чүүл школазынга хореография салбырын боду ажыткан. Ол үега чедир ук школага ындыг салбыр чок турган. Ук салбырны ажытканы Тес-Хем кожуунга танцы уран чүүлүнүн сайзыралынын эге үндезини болган. Шилип алган мергежилнге ынак, салым-чаянныг аныяк башкыны долгандыр танцылаарынга сонургалдыг оолдар, кыстар чыгылып эгелзэн. Валентина Сайыновна баштайгы чылдарында-ла танцы уран чүүлүнге ынак чорукту шилип алганы оолдар, кыстарның сеткилинге оттуруп шыдаан. Танцылаарынга сонургалдыг уруглар ук кожуунга көвүдзэн. Уран чүүл школазынга ажил-биле чергелештир ол аныяктар ортузунга танцыга сонургалды непереди, «Угулзалар» деп ансамбльди удуртуп эгелзэн. Ол ажил ынчан төлевир чок турган. Төрзэн кожуунга танцы уран чүүлүн бут кырынга тургузуксаан аныяк кыс төлевир дугайын бодавайн-даа турган.

1984 чылда Валентина Сайыновна баштайгы доозукчулары — 8 уругну уран чүүлдүн делгемнеринче үдзэн. Оларның үжү танцы башкылары болу бергеннер. Олар дээрге Самагалдай уран чүүл школазында Айнаа Оюн, Чойгана Аракчаа, Тожунуң уран чүүл школазында Чинчи Чүлдүм бооп турар. Бир салым-чаянныг өөреникчизи Айнаа Кыргыс «Ураанхай» ансамбльде танцы артизи болуп чоруур. Аныяк башкының баштайгы «дүжүдү» безин ол хире беримчелиг болган. Бир өөреникчизи Эльвира Шалык Оо-Шынаа суурда Самагалдай уран чүүл школазының салбырын ажыдып алган, танцы башкылап чоруур.

1987 чылдан эгелеп 1999 чылга чедир «Угулзалар» ансамбль болгаш Самагалдайның уран чүүл школазының танцы бөлүү республика чергелиг көрүлделерге үргүлчү шаңналдыг черни ап келген. Шак ынчар республикага танцы уран чүүлүн сайзырадырынга төлептиг үлүн кирип чорууру дээш

Оон бээр бежен ажыг чылдар эрткен. Кара чаштан ойнап өскен черин киж и билбес эвес. Шыныбиле чугаалаарга, Чедер, Оңгача, Шамбалыглар, Хөл-Бажы, Кара-Чырааның койгун чыдар черлерин эндевес мен.

Он ийи харлыг, шыырак кыдарчы апарганымда, ачам-авам совхоз хою кадарып, улуг Шамбалыгга чайлаан. Сериндеп, күс чоокшулап, арга кыдыы шарланнар алдын-сарала өң кирип, оыт-сиген база-ла саргарып келген. Күзеглээри-биле аалывыс Оңгачаже көжүп баткан. Мен хой сүрүп, чоорту кадарып бадыптым. Эң чааш Саар-Доруг деп аытты мундуруп каан.

Шамбалыг-Аксының Чаңгыс-Хадыны эртекеш, Оңгача ишти көстүп келгенде, Аргалыг-Даг баарында улуг хорумну эрте дүжүп чорумда, хойларым чер-чуртун билип, Оңгачаның аржаан суун сакты бергеннери ол боор, боттары-ла шуужа бердилер. Ам менде чүү боор, улуг хорумда үнүп

Валентина Сайыновна янзы-бүрү конкурстарга тилекчи, лауреат болганын херечилзэн 30 ажыг хүндүлел бижиктерин, 1987 чылда шаңнатканы улусчу чогаадылганың Бүгү-эвилел фестивалының лауреады медальдың эдилекчизи болган. 1997 чылда ТР-ниң Президентизиниң Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан. Шак ынчаар бо аныяк херээжен Тес-Хем кожуунга танцы уран чүүлүнүн эгезин салып, оон бурунгаар хөгжүлдезинге эң улуг ролду ойнаан.

Уран чүүл ажылы-биле чергелештир В.С.Оюн херээженнер ортузунга культура-массалыг ажилдарга эң идепкейлиг киржип турган. ТР-ге херээженнер шимчээшкенингерге кириген улуг ачы-хавыязы дээш 1995 чылда Россияда «Союз женщин» деп организацияның даргазы А.В.Фетулава аңаа Хүндүлел бижик база тывыскан. Оон-биле кады ол өг-бүлезинге уругларының төлептиг иези бооп база четтиккен. Ам Валентина Сайыновнаның улуг уруу Солаңгы Оюн ИХЯ-ның Кызыл хоорайда иштики херектер эргелелинде психолог бооп ажилдап чоруур. Оолдары — ам-даа школачы. Ол боду оларын өөрөдип алыры-биле амгы үеде Кызылда көжүп кээп, Кызыл кожуунун Целинная суурда уран чүүл школазында танцы башкылап чоруур болду. Төрзэн Тес-Хеминде танцы уран чүүлүнде төлептиг салгалды арттырып-каанынга, оларның ам-даа хөй чедишкенингерлиг болурунга ол бүзүрөп чоруур.

Ынак өөреникчилери Чинара Сандакты, Айнеш Байыр-оолду, Зулфия Оюнну, Алексина Бадарчыны, Марта Калга-Хөөнү, Күдере Даржайны, Аян Санчатты ол чооргалар-биле адап олурду. Самагалдайның 220 чылдаанынга тураскааткан «Амбын ноя» деп танцыны белеткзэн. 1997 чылда уран чүүл көрүлдезинге оон «Челзеш», «Моол танцы» деп аныяктарга тургускан танцылары «Гранпри» шаңгалын алган. Ол колдуунда тыва танцылар тургузуп келген.

Валентина Сайыновна танцы уран чүүлүнге 25 чыл бараан болуп чоруур. Чогаадыкчы амыдыралдыг кижиниң күжү сулараар эвес, харын немежиң чоруур. Ынчангаш Валентина Сайыновнага ам-даа чогаадыкчы чедишкенинерни күзээлиңер. Тыва танцылар тыва черге хат-казыгы дег дүргетелип чорзун!

Борис ОНДАР.

Ырлар-Хорум

турар кызырак-каттар караамда көстүп келген. Чазый хырынын хайы-биле ынаар чоруптум.

Чүс метр четпейн турумда, аыдым ийи кулаан сүүрерткеш, тупруту. Каккан, ол-бо шеле соккан, чорба. Хорум ортузунда киж и дег көжээ, оон кырында кызыл чүве ор. Кызаш кылдыр хорум адаанче

Элдеп таварылга

ол чүве кирген. Аыдым турбушаан. Сүлде-ле бо! Хорум адаанда, чер иштинде музыка, ыр-шоор! Аңгадап калдым. Та куда-дой, карактарымга кайгамчык чараш, кинода дег каас, танчылаан кижилер көстүп келди. Кортканымны чүге деңээр. Арай боорда аыдым бажын эй тыртып алгаш, хая көрнүп алгаш, чортуп чоруптум.

Элдеп чүве. Мээң улуг оглум сес харлыг тургаш, кырган-ачазының хоонуң кежээкизин ол белче кадарып үнген. Кырган-

ачазы аалдан дураннаан, оглу көзүлбес. Аытанькаш чеде бээрге, оглу удаан чыткан. Оттурган. Эйт-кежи от!

Аалга оглун эккелген. Оон чугаазы:
— Кайгамчык, тааланчыг музыка дыңналып турду. Кортпадым-даа. Оон ыңай чүнү-даа билбестир мен...

Сөөлүнде оглум чанып келгеш:

— Ачай, Ырлар-Хорумга чораан сен бе? — деп айтырды.

— Ындыг чер кайда чүвөл? — деп удур айтырдым.

— Хой кадарып чораш, ол хорум чоогунга хүрээ-хит аялганы дыңнааш, удуп калдым. Киж и чайгаар-ла суларар, билнимстей бээр чораан — деп харылады.

Оон бээр-ле ук хорумну өөвүс ишти Ырлар-Хорум дижир апарган бис.

Элдеп-ле чүвөлөр тургулаар, ам-даа ону кайгап чоруур мен.

Тежигт ЭРЕНЗЕН.



ХЭЭЛИ БЕРГЕШ, ПЕНСИЯ АЛГАН

Сөөлгү он чылдарда бистиң республиканың бюджет хөреңгизин, ылаңгыя социал адырның акша-хөреңгизин өскээр чарыгдаар, харын-даа бузуруп оорлар таварылгалар элээн калбарган деп болур. Бюджеттиң чарыгдал кезээнден меге документилер езугаар оорлаары азы эрге-дужаалын ажылглап пенсияны, пособиелерни болгаш өске-даа чарыгдалдарны өжөгээр хоойлуда көрдүмээнинден көвүдөдир санаары чаңчыл болуп бар чыдар.

Бистиң чаңгыс чер-чурттууларывыстың чамдызы, ылаңгыя көдээде чурттап чоруурлары, кырганнарның пенсиязы, уруглар пособиелери-биле амыдырап чоруур билир бис. Ол пенсия, пособиелерни оорлап, бузуруп турары хомуданчыг, ыядыңчыг. Кадык, аныяк, ажылдап болур дыка хей чаңгыс чер-чурттууларывыс таныштарын дамчыштыр ажыл-агый кылып шыдавас, аарыг, бертик дугайында меге документилер-биле инвалид болуп, эпчोकсунмай пенсия ал, бистиң аравыста чурттап чоруурлар.

Тыва Республиканың Иштики херектер ямызының экономиктиг кем-херек үүлгедишкени-биле демисежир эргелели социал адырда кем-херек үүлгедишкенин тодардып, илередип турар. Милицияның майору Николай Кууларның удурткан дуржулгалыг алды шагдаа ажылдакчылары бо ажылда хаара туттунган. Олар сөөлгү ийи чылда федералдыг хоойлуда көрдүнген пенсияны каш-каш чылдарда мегелеп, бузуттап ап чораан дыка хей кижилерни илереткеннер. Буруудаттырып турарлар акша азы бараан аймаан хээлиге бергеш, Тыва Республиканың эмчи-социология экспертизасындан (каш чыл бурунгаар "ВТЭК" деп адаар турган) кадынын дугайында шынзылганы садып алгаш, бодун азы назы четпээн уругларын аарыг-бертик инвалид кылдыр документилерни долдуртуп алгаш, инвалид болуп, каш чылдар дургузунда күрүнениң акшазын бузуруп, мегелеп ап турганын хыналда илереткен. Эрткен чылын бо эргелелдин

Ленин, 18 дыңнадып тур

ажылдакчылары Пенсия фондузунуң специалистери-биле кады Эрзин кожуундан Россия Федерациязының Кеземче хоойлузунуң 159 чүүлүн езугаар (бузурукчу, мегечи чорук) беш кеземче херээн оттурган, амгы үеде ол херектерни судта көрүп турар. Ук кеземче херектеринге буруудаттырып турар 44 кижиги шуптузу шынзылгаларны ТР-ниң эмчи-социология экспертизасының бир ажылдакчызындан акша хээлизи бергеш, алган болган. Ол ажылдакчы бодунуң үүлгедиин дээш хоойлу мурнунга харыылаар апаар, каш чылдар дургузунда федералдыг бюджеттен ай санында мегелеп ап турган эвээш эвес түнүг акшаны буруудаттырып турар 44 кижиги суд шийтипирин езугаар күрүнеге дедир эгидер. Ол дээрже 1200 рубль түнүг ортумак пенсияны беш чылдың он ийи айынга көвүдөдиптерге, федералдыг бюджетке чедирген когаралдың түңү үнүп кээр, специалистер санаарга, ооң түңү 5 миллион рубль болган.

Бо "маадырлар" каш хонук иштинде янзы-бүрү меге диагностикалыг шынзылгалар-биле бүгү назыында "хуусаа чок" азы "чажындан инвалид" деп шынзылгалар ап, республиканың, кожууннарның инвалидтеринин санын көвүдеткен. Херек кырында аарыг-аржык, бертик кижилер ай-айы-биле оочурлап, ыңдыг шынзылгаларны ап чадап турар.

Шак ыңдыг кем-херек үүлгедишкенин Бии-Хем, Өвүр кожууннардан илереткен. Ниитизи-биле бо чылдың эрткен тос айларында 60 ажыг экономиктиг кем-херек үүлгедишкенин илереткен, оларны 46-зы истеттинген.

"КЕМ-ХЕРЕКИГ ДЕМИР"

Каш чылдыр бурунгаар бистиң республикага өңнүг демир хүлээп алыр баштайгы салбырлар ажыттынып турар үеде эвээш орулгалыг кижилер өг-бүлөзи-биле ак-демирден кылган аяк-сава болгаш өске-даа дериг-херекселдерни Кызыл хоорайның бок төгөр черинден чыып алгаш, дужаап турган, ам ында өңнүг демир аймаа чок.

Амгы үеде өңнүг демир аймаан өскээрткен дилээр болу берген. Өңнүг металлдарны тып сайгарары-биле бедик вольтулуг электри шугумнарның удазыннарның, подстанцияларның трансформаторларын, харылзаа дериг-херекселдериниң кабель удазыннарны оорлап турар. Ооң түңүнде үлетпүр бүдүрүлгелер, школалар, эмнелгелер, чуртталга

бажыңнары хамаанчок, мырыңай бүдүн чурттакчылыг суурлар безин электри чылы, телефон харылзаазы чок артып каар болу берген. Оорлар электри шугумунуң бедик күштүг тогундан айыыл-халапка таваржы бээринден сезинмес апарган. Чижээ, октябрь айның төнчүзүнде Барыин-Хемчик кожуунда 450 метр узун хемчээлдиң алюминий сывырындак демирлерни оорлай берген. Каа-Хемниң Авыйган суурнуң Бурен-Аксы суурнуң талазынче электри шугумунуң үш чагызының удазыннарның эрткен чылдың июль айда үптей берген. Ону оорлаан Кызыл чурттуг үш хып дээр аныяк оол туттурган.

Электри удазыннарны бөлүк кижилер оорлааш, республиканың чер санында хей санныг өңнүр демир аймаа хүлээп алыр салбырларга дужаап турар. Кызыл хоорайда безин беш организация бар, оларга хамааржыр салбырлар дүн-хүн чок ажылдап турар.

Бо чылдың эрткен тос айларында өңнүг болгаш кара демирлер аймаан оорлааш, хоойлу езугаар эвес сайгарган дугайында 69 херекти илереткен. Оларның чээрби бирин истээн, 19 херекти судча чоруткан. Истелгези доозулган кеземче херектериниң ниити чедирген когаралы 104644 рубль болган, оон 36601 рубльди эгиткен. 2 херекти соксаткан, арктанары ажытылман. Демир оорлаар кем-херекти ажыдары элээн берге болуп турар. Чүге дээрже бо дугайында медээлер, билдиришкенин республиканың иштики херектер органның озалдап кээр. Ол ышкаш электри удазыннарның чурттакчылыг суурлардан ырак черлерден оорлап турар.

Амгы үеде экономиктиг кем-херек үүлгедишкени-биле демисел чорудар албанның ажылдакчылары суурларда, хоорайларда участок шагдаалары-биле кады өңнүг демир аймаа хүлээп алыр салбырларны доктаамал хынап турар. Бо кем-херек үүлгедишкени-биле демисел чүгле шагдаа ажылдакчыларының херээ эвес, ону илередип, чогуур үе-шаанда чогуур органның дыңнадыры республиканың хей-ниитизинин, чурттакчыларының хүлээлгези болур уjurлуг. Хуу кижилерден өңнүг металл хүлээп алырының хемчээлин кызыгаарлаары, салбырларның, оларның ажылдакчыларының хүлээлге-хары-салгазын хоойлу езугаар тодардыры негеттинип турар.

В.МОНГУШ.

ТР-ниң ИХЯ-зының парлалга албаны.

дыс Дөжекпен, Алдар Допжук, Андрей Допчаа, Мурат Хорлуу, Артур Тас-оол, Николай Хамааты дээр чижектиг аныяктар ажылдап турар. Аныяктарның холу салдынмазын.

Клара ДОНГАК.

Терлиг-Хая школазының башкызы.

ОНЗА БАЙДАЛДАР ЯАМЫЗЫНДАН

Октябрь 26-да Каа-Хемниң Сарыг-Сеп суурда Пушкин кудумчузунда № 202 бажыңга 3 тонна сиген өрттенген. Өрттүн чылдагааны — отбиле оварымча чок болганы. Каража 8 муң рубль. Өрт ажылдакчылары бажыңны болгаш өске-даа тудугларны өрттен камгалап, ону өй-шаанда өжүрген.

Октябрь 31-де Хандагайты суурда Мадон кудумчузунда № 2 бажыңның чанынга ВАЗ-21111 автомашина өрттенген. Чылдагааны — электри сывырындакчыларының каттышканы. Когарал 170 муң рубль болган.

Онза байдалдар яамызының парлалга бөлүү.

Сонуургап номчунар даан

АТ-СУРАА АЛГААННАР — АРАВЫСТА

Угдунмас чүве дег улуг угаанылар аравыста хей, оларның бирээзи **Вольф Мессинг**, ол Россия империязының девискээринге, Варшава чоогунга 1899 чылдың сентябрь 10-да төрүттүнген. Ооң кайгамчык арга-шинээзи аныянда-ла көстү берген. Мессинг 1937 чылда бир эвес Гитлер Чөөн чүкче халдаар болза, ооң кажан өлүр хүнүн баш удур чугаалаан. Ону гестапо дораан эскерип каан. Мессингине Варшавага тудуп алгаш, бажыңнап каарга, участоктуң бүгү шагдааларын угаадыр арга-биле камеразынга (олурган өрээлинге) чыып киригеш, оларны даштындан шоочалап кааш, ССРЭ-же дезип келген. Ооң ыңдыг онзагай байдалын Сталин болгаш Берия билип каан. Москвага тургаш, НКВД ажылдакчыларының даалгазын езугаар Курбанк ажылдакчыларынга "документ" кылдыр арыг ак саазын тутсупкаш, 100 000 рубльди ап берген. Берияның айтышкынын езугаар Мессингине кайнаар-даа чорутпаңар деп айтышкын турда, ол бүгү камгалалды эскет чок эрткеш, кылаштап чоруй барган. Ол кижилерниң бодалын ырактан-на билип каар, келир үени баш удур чугаалаптар. Кижиниң чурун көргөш, ооң салымын чугаалап-

тар турган.

Бо хүннерниң ат-сураа алгааннары оон дудак чок. Йошкар-Ола чурттуг инженер **Владимир Кутюков** каш-ла секунда иштинде 180 чылдың январь 1-ниң хүнү пнница хүнү турганын чугаалапкан. Ол ышкаш каш-ла секунда иштинде Константинопольдун дүжүп бадарынга чедир Нероннун өлгөн хүнүн азы 28448723 чылдың октябрь 13 неделяның кандыг хүнү болурун чугаалаптар.

Киев чурттуг, 16 харлыг **Ира Иванченкова** чаңгыс минута иштинде 163333 сесту номчупкаш, ооң утказын эки билип алыры илерээн. Еревандан юрист **Самвел Гарибян** 1990 чылда болган шенелде үезинде боду билбес 1000 даштыкы сесту дыңнааш, шуптузун доктаадып алган. Араб, урду, кхмер, бенгал, англи, дари, немец, эсперанто, итали дылдарда ол сөстөрни частырыг чок чугаалаптар болган.

Саранск чурттуг школачы **Наташа Демкиной** бүгү делегейде билир апарган. Рентген болгаш УЗИ аппараттары чокта ол кижиниң организмниң иштинде чүү бооп турарын частырыг чокка көрүп каар.

Мыңдыг янзылыг солун чүлдерни "Левша" деп Рекордтар номундан билип ал болур.

"ЭХНАТОН" БААЗА ЧАЛАП ТУР

Баазада садып турар аъш-чем аймаа:

дээди болгаш бирги сорттуң далганы, бир шоодайның өртээ 360 рубль, шоодай чигир — 860 рубль, оодурба 25 кг — 75 рубль, макарон кылыгылары — 13,90 рубль (кг), крупалар: гречка — 15 рубль, рис — 17,50 рубль, пшено — 8 рубль, өске-даа крупалар бар, үнүш үзү 23 рубльден өрү өртектиг, кондитер кылыгылары: печенье 23,50 рубльден өрү, карамель — 34 рубльден өрү, шоколадтыг карамель — 55 рубльден өрү өртектиг.

Лаазада тушенка 17 рубль, хоюг сүт 13 рубль. Консервалаан чемнер: щи, борщ, рассольник 13 рубль. Йод холаан дус, йодтуг холумактар, майонез, кетчуп, томаттыг паста, кисель, компоттар, соктар бар.

Бистиң адресивис: Загородный переулок, 19 "А", склад №3. Телефону 5-38-40, "Эхнатон" бааза.

Тыва Республиканың Күш-культураны, спортту хөгжүдөр болгаш аныяктар политиказының талазы-биле яамызы хостуг хүрешке ССРЭ-ниң спорт мастери, спорттуң национал хевирлериниң талазы-биле РСФСР-ниң спорт мастери, "Мажалык" футбол клубунуң удурткучу Мөгей-оол Серен-Ламаевич Ооржакка ооң өөнүң ишти **Роза Темир-ооловна ООРЖАКТЫҢ**

элекке мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

ХОЛУ САЛДЫНМАЗЫН

Кара-Талдың чугай бүдүрер биче бүдүрүлгези катап ажылдаа-ла чаа-ла ийи ай ажып турар.

Бо бүдүрүлгени катап тургузар дээш ооң аныяк удурткучу Александр Николаевич Допчаа дыка хей бергелерни эрткен. Кыска үе

иштинде 10 тонна чугайны өрттөткеннер. Ам-даа бир чугай өрттедир суугуну кылып алыр деп турарлар. Бригадада шупту Сыл-

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** нийтиел-политиктиг килдистер — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистер — 1-17-09. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 9196. Чагыт 144.



e-mail: shyn@tuvva.ru

Индекс 667000.

Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.1
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылг болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели "Шын" солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткөн.
Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация журкомитетиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.